

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

Пригода Зоряна

**КОРЕКЦІЯ ДИЗОРФОГРАФІЙ В УЧНІВ 5-6 КЛАСІВ З ТЯЖКИМИ
ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Київ - 2014

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I Психолого-педагогічні та лінгвістичні основи вивчення писемного мовлення.....	5
1.1. Роль орфографічної навички у процесі грамотного письма.....	5
1.2. Порухення орфографічної навички в учнів що навчаються у 5-6 класах з тяжкими порушеннями мовлення.....	12
Розділ II Дослідження стану сформованості орфографічного письма в учнів 5-6 класів з тяжкими порушеннями мовлення.....	17
2.1. Методика діагностики стану сформованості орфографічної навички в учнів 5-6 класів з тяжкими порушеннями мовлення.....	17
Розділ III Корекція дизорфографічних помилок в учнів 5-6 класів з тяжкими порушеннями мовлення.....	55
3.1. Основні напрями корекційного навчання.....	55
3.2 Методика подолання дизорфографічних помилок в учнів 5-6 класів з тяжкими порушеннями мовлення.....	57
Список використаної літератури.....	77

ВСТУП

Сучасні стратегії реформування освіти висувають вимоги до навчання з позицій оновлення його змісту та методів реалізації. Зосередження уваги на процесі засвоєння учнями знань із урахуванням особливостей їхнього розвитку виступає одним із найважливіших завдань реформування освіти. Навчання дітей із особливими потребами у контексті сучасних освітніх змін має розглядатися, як процес в якому поєднується не тільки змістове та методичне наповнення, а перш за все, як інтеграція особливостей розвитку дітей, навчального змісту, методичного супроводу, що забезпечить активізацію їхніх освітніх можливостей.

Навчальний предмет «Українська мова» посідає особливе місце серед шкільних предметів, оскільки є не лише об'єктом вивчення, а й засобом навчання, а отже, і потребує рішучішого переорієнтування процесу оволодіння учнями знаннями про орфографію а також формування мовних, мовленнєвих умінь і навичок до повноцінного засвоєння усіх ліній змісту мовної освіти, що визначені Державним стандартом (мовленнєвої, мовної, соціокультурної, діяльнісної). В учнів, що навчаються у 5-6-х класах формуються мовна, мовленнєва, соціокультурна й діяльнісна компетентності як складники комунікативної компетентності.

Аналіз проблеми шкільної неуспішності, за даними науково-методичної літератури показав, що дослідження проводяться давно й цікавлять, як логопедів, педагогів-практиків, так і науковців. Численні дослідження Л. Бартеневої, Т. Візель, О. Гриненко, Е. Данілавічюте, І. Колповської, О. Корнева, Р. Лалаєвої, О. Логінової, М. Медведєвої, Л. Парамонової, Н. Пахомової, І. Прищепової, І. Садовнікової, Н. Серебрякової, О. Смірної, В. Тарасун, Л. Токаревої, Т. Туманової, С. Цейтлін, С. Шаховської, М. Шевченко, М. Шеремет, Л. Шуйфер, О. Ястребової та ін. свідчать, що діти з мовленнєвою патологією мають значні труднощі в опануванні предметів мовного циклу.

У методичних рекомендаціях представлено сучасні погляди на проблему засвоєння орфографічно грамотного письма школярами з тяжкими порушеннями мовлення. Обґрунтовано основні етапи формування структурних компонентів орфографічної навички. Репрезентовано психолінгвопедагогічну модель грамотного письма, що лежить в основі успішного опанування навичок грамотного письма учнями 5-6-тих класів з ТПМ. Представлено методику діагностики та корекції дизорфографічних помилок.

РОЗДІЛ І

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

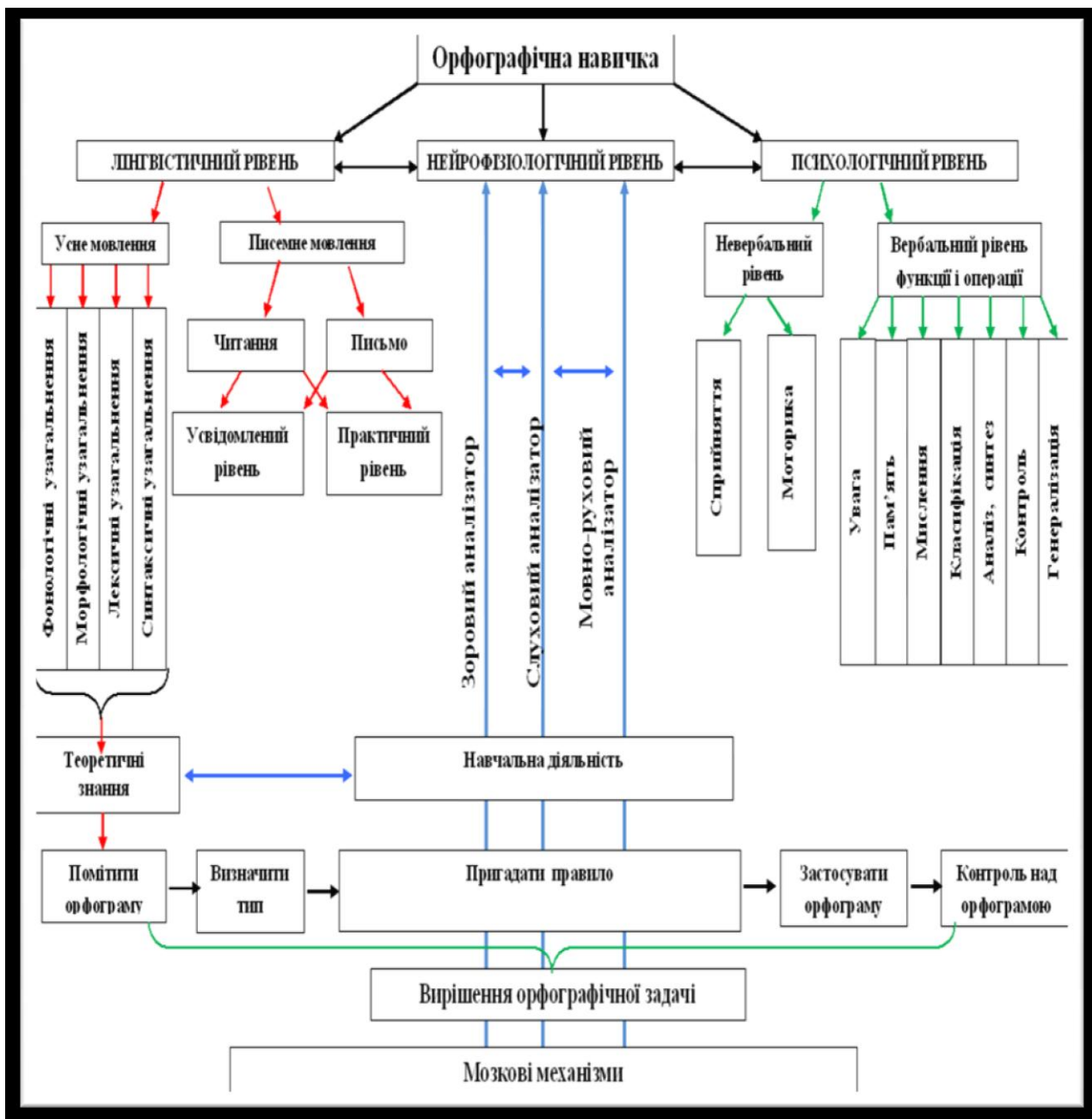
1.1. Роль орфографічної навички у процесі грамотного письма

Одним з найважливіших завдань сучасної логопедії є попередження та корекція порушень писемного мовлення у школярів з тяжкими порушеннями мовлення. Писемне мовлення, як одна із форм мовленнєвої діяльності, є важливим засобом комунікації та здобування знань, особливо в період шкільного навчання. Повноцінне опанування ним є не тільки освітнім, а і соціальним завданням, оскільки соціальна функція засвоєння норм правопису полягає в опануванні орфографічної грамотності, яка є однією з умов культурної освіти людини. Сформованість умінь учнів грамотно та послідовно формулювати свої думки в усній та писемній формі є важливим компонентом усього процесу навчання, метою якого є забезпечення соціальної інтеграції дітей з різними формами мовленнєвої патології та формування мовлення як засобу комунікації.

В українській мові більшість орфографічних правил відносяться до морфологічного принципу письма, в основі якого лежить сформованість орфографічної навички. Тому черговим етапом є розкриття поняття та структури орфографічної навички. У дослідженнях М. Рождественського орфографічна навичка є автоматизованою дією, яка формується на основі орфографічних умінь. Автоматизація зазначених умінь, означає поступове зменшення ролі усвідомлення та перехід на рівень удосконалення процесу виконання орфографічних дій. У своїх працях Д. Богоявленський розрізняв два шляхи утворення навичок. У першому випадку оволодіння нею починається з усвідомлення правил і прийомів їхнього використання. У другому випадку практичним шляхом: без попереднього повідомлення теоретичних відомостей, спираючись на власний досвід. Тому навичка, що формується на усвідомленій основі, має значні переваги порівняно з

навичкою, що засвоюється механічно. У психологічній літературі розглядається два типи навичок. До першого типу належать такі, що формуються на основі багаторазового повторення, тобто моторні навички. До другого типу належать навички, що утворюються у процесі виконання розумових дій, тобто інтелектуальні.

Відсутність в літературі єдиних поглядів науковців на місце зазначеної навички у контексті писемного виду діяльності та зв'язок з іншими компонентами цього виду діяльності дав підставу для розробки психолінгвопедагогічної моделі опанування орфографічно грамотного письма з урахуванням послідовності залучення компонентів орфографічної навички та їх взаємозв'язків. Психолінгвопедагогічна модель грамотного письма представлена у (рис. 1.1.) допоможе зрозуміти внутрішню структуру оволодіння нормами орфографії у процесі шкільного навчання, встановити взаємообумовлені зв'язки мовних компонентів із структурними компонентами орфографічної навички, на які спирається морфологічний принцип письма.

Рис.1.1. Психолінгвопедагогічна модель орфографічно грамотного письма

Процес оволодіння орфографією має складну багатоопераційну та багаторівневу психологічну структуру, що передбачає сформованість багатьох дій та операцій. Як вище уже говорилося, що орфографічна навичка належить до інтелектуальних навичок, її структура передбачає здійснення низки простих дій:

- помітити орфограму (орфографічна пильність);

- визначати її тип (місце орфограми в слові: корінь, суфікс, префікс);
- пригадати правило написання орфограми (застосування теоретичних знань);
- записати орфограму відповідно правилу — використати це правило (розв'язати орфографічну задачу);
- здійснювати контроль над орфограмою.

Першою складовою орфографічної навички є вміння побачити орфограму у слові (тобто, встановлювати різницю у звуковому та графічному складі слова). Успішне оволодіння зазначеним умінням передбачає сформованість уявлення про звукобуквений склад слова та здатність учнів помічати у власному мовленні різні варіанти звучання фонем, які входять до складу однієї й тієї ж морфеми. Уміння бачити фонетичне чергування тісно пов'язане зі сформованістю слухового аналізатора, а саме: слухового сприйняття, слухової уваги та пам'яті. Провідним аналізатором першої складової орфографічної навички є слуховий. Побачити орфограму у слові можливо завдяки сформованості орфографічної пильності, яка є найскладнішим умінням орфографічної навички.

Наступною структурною складовою зазначеної навички є вміння визначати тип орфограми. Забезпечення цього уміння відбувається на основі сформованості морфологічного аналізу та достатнього рівня володіння лінгвістичними знаннями про морфемний розподіл слів. Все це дозволить цілеспрямовано, на усвідомленому рівні визначити, пізнавальну ознаку орфограми та пригадати, до якої орфографічної групи вона відноситься. У цей період на провідне місце виходить суцесивний аналіз, формування якого, відповідно до онтогенезу, у 10-12 років виходить на завершальну стадію.

Після того, як визначено тип орфограми, учні пригадують правило і, використовуючи засвоєні на уроках української мови теоретичні знання з розділу орфографія, відповідним чином записують слово, тобто розв'язують

орфографічну задачу в основі якої лежить орфографічна дія, що виконується за певним алгоритмом. Провідним процесом зазначеного уміння є оперативна пам'ять й зорова увага. На зазначеному етапі здійснюється актуалізація теоретичних знань і автоматизація орфографічних дій, зазначений етап є складним і довготривалим. Таким чином, четвертою складовою орфографічної навички є розв'язання орфографічної задачі. У процесі актуалізуються такі розумові дії, як аналіз, синтез, абстрагування тощо. Тут основна роль належить мовно-руховому аналізатору.

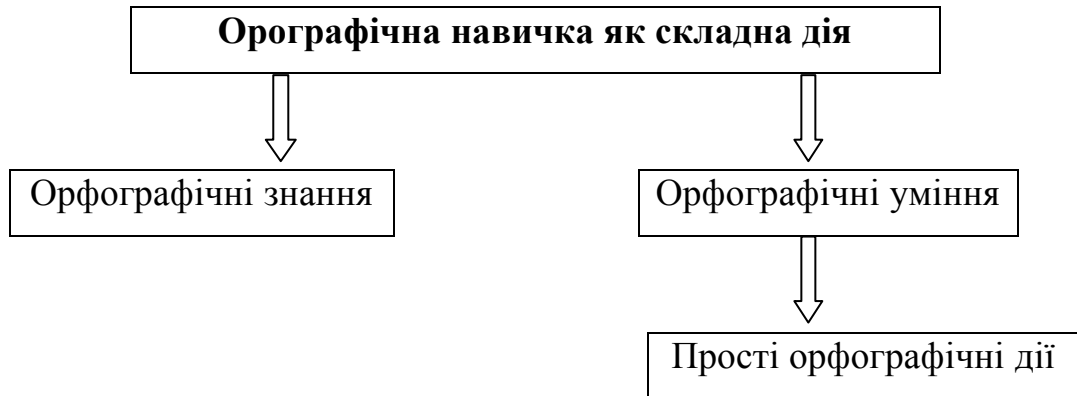
До останньої складової орфографічної навички належить самоконтроль. Одним із основних структурних компонентів дії самоконтролю, за дослідженнями Н. Алгазіної пам'ять, забезпечує операцію порівняння, без якої неможливо здійснити сам акт письма та операцію співставлення. Поступово сформована операція стає автоматизованим засобом виконання складної дії — транслювання власної думки у писемній формі.

Отже розглянувши детально структуру орфографічної навички ми можемо наголосити на тому, що випадання будь-якої складової спонукає до виникнення дизорфографічних помилок.

У методичній літературі орфографічна навичка розглядається, як автоматизована дія, що формується у школярів на базі умінь і пов'язана із засвоєнням правил, способів їх застосування. У період шкільного навчання навичка автоматизується і переходить в автоматизовану дію. За дослідженням Д. Богоявленського, формування орфографічної навички відбувається за певними етапами. Засвоєння структурних компонентів зазначеної навички на початковому етапі відбувається під свідомим контролем і в розгорнутому вигляді. Під час автоматизації окремі операції орфографічної навички здійснюються у згорненому вигляді, поза свідомим контролем. На заключному етапі кінцевий результат під час оволодіння зазначеною навичкою свідомо контролюється. Опанування зазначеної навички передбачає психофізіологічну готовності учнів, основними умовами

якої є достатній рівень усного мовлення та інтелектуального розвитку. Недоліки в опануванні зазначеними складовими ОН зумовлюють певними труднощами, що спонукає до появи дизорфографічних помилок.

У дослідженнях П. Гальперіна, Д. Ельконіна, С. Жуйков та інших зазначена навичка представлена певними компонентами.

Рис. 1. 2. Компоненти орфографічної навички

Оволодіння орфографічною навичкою відбувається на вищому рівні усвідомленої діяльності, в основі якої лежать *орфографічні знання*, якими учні оперують під час письма. Зазначена навичка передбачає сформованість *орфографічних умінь*. Дослідники П. Гальперін, Д. Ельконін, М. Львов та інші характеризують уміння як поетапне формування *орфографічної дії*, що відбувається за допомогою орфографічних знань. Відомий науковець Д. Богоявленський розглядає орфографічні уміння як здатність виконувати складну комплексну дію, з орфограмами, опираючись на практичний досвід.

Орфограма — це правильне написання слів, що відповідає правилам або традиціям. Вона може позначатися як однією, так і декількома буквами, наприклад: ненаголошені голосні в корені, велика чи мала літера, написання сумнівного приголосного, подовження та подвоєння приголосних, або надбуквенною – дефіс, апостроф, перенос слова, пропуски між словами.

Оволодіння орфографічною навичкою — складний і довготривалий процес який складається з багатьох дій, умінь і навичок. Орфографічні уміння та навички спираються на сформованість сприймання різної модальності: слухове сприйняття передбачає передачу фонем за допомогою

особливих малюнків – графем, зорове – бачення орфограми на письмі, кінестетичні відчуття – м'язові зусилля органів мовлення і м'язові рухи пальців руки під час письма, а також достатній розвиток різних видів пам'яті: слухової, зорової, мовно-рухової та моторної. В процесі формування ОН у слуховій пам'яті відбувається передача фонем за допомогою літер. Чітка робота її необхідна при написанні різних видів диктантів. Зорова пам'ять виявляє себе в процесі списування. Мовленнєво-рухова набуває провідного характеру у процесі поскладового орфографічного промовляння, в результаті якого закріплюється фонемний склад слова. Моторна пам'ять важливу роль відіграє в багаторазовому записуванні одного і того ж слова учнем. Взаємообумовлена робота усіх аналізаторних систем сприяє опануванню грамотного письма. Уміння та навички є невід'ємною складовою писемного мовлення. У процесі грамотного письма задіяні різні уміння: графо-моторні, пізнавальні, практичні, теоретичні.

Графо-моторні уміння забезпечують оволодіння технічною реалізацією письма (правильне відтворення літер, переведення звуків і звукосполучень у букви та буквосполучення, асоціюючи при цьому звуковий, графічний образ слова). Засвоєння та автоматизація цих умінь відбувається в молодшому шкільному віці. Для учнів із ТПМ провідного значення набувають пізнавальні вміння, які передбачають сформованість здатності вести пошук, сприймати, запам'ятовувати та опрацьовувати інформацію, що потребує розвитку основних психічних процесів. Упродовж усього шкільного навчання відбувається формування узагальнених прийомів розумової діяльності, що є однією із основних умов оволодіння морфологічним принципом письма.

Вивчення проблеми опанування грамотного письма в учнів 5-6 класів із тяжкими порушеннями мовлення з позицій психолінгвістичного підходу, де основою успішного оволодіння орфографією, є визначення його глибинного механізму та розуміння чіткої структури орфографічної навички.

1.2. Порушення орфографічної навички в учнів, що навчаються у 5-6 класах з тяжкими порушеннями мовлення

На сучасному етапі розвитку логопедії недостатньо розглядається питання про появу стійкого порушення опанування орфографії учнями з тяжкими порушеннями мовлення. Засвоєння орфографії є усвідомленим процесом, який спирається на достатньо сформований рівень володіння мовою. Однією з складових орфографічної навички виступають мовні знання. Формою, в якій ці знання зафіксовані, є орфографічне правило, що є складовою частиною письмових норм літературної мови. Для засвоєння орфограми, слід опанувати орфографічне правило. За дослідженнями М. Львова для того, щоб застосувати правило, учню потрібно сконцентрувати увагу на звукобуквенному складі слова, що є підґрунтям для розвитку орфографічної пильності. В учнів з ТПМ у більшості випадків відсутня орфографічна пильність.

Орфографічна навичка підпорядковується свідомості, для того щоб школярі вільно оперували знаннями під час розв'язування орфографічної задачі у процесі написання. Уміння вирішувати орфографічну задачу включає вміння застосовувати орфографічне правило, оскільки одна з основних причин появи орфографічних помилок – невміння користуватись правилом під час письма. Згідно нашого проведеного дослідження ми можемо стверджувати про те, що прямого шляху від знання правил до оволодіння грамотним письмом немає чіткого вміння вирішувати орфографічні задачі, а залежить від того чи формується у школярів на основі того чи іншого правила розумовий прийом. Таким чином, що до опанування грамотним письмом ведуть не тільки знання правил, а й формування, на їх основі розумових прийомів, шляхом виконання практичних вправ. Згідно аналізу методичної літератури та проведення власного емпіричного дослідження ми наголошуємо на тому, що зміна умов вирішення орфографічної задачі веде до зміни операційного складу розумового прийому учня із ТПМ, що навчаються у 5-6 класах.

Все це дозволяє зробити висновок, що існуючий на сьогоднішній день підхід до проблеми формування орфографічної навички насправді правомірний лише при формуванні орфографічного вміння, тобто безпомилково вирішувати орфографічні задачі у процесі суцесивного протікання зазначеного процесу. Однак, грамотне письмо вимагає симультанного вирішення орфографічних завдань, тобто автоматизації орфографічної навички. Під суцесивністю вважається рівень повного розгорнення дій і побіжних операцій які у процесі переходу сприймання на симультанний рівень зникають. Симультанне (одночасне) сприйняття та впізнання – це результат спеціального навчання. Тому будь-яка сформована дія є дією, що перебігає на рівні симультанності. Однак, будь-яка симультанна дія може бути розгорнута в суцесивне уявлення.

Отже, сформованість сенсорно-перцептивного рівня мовленнєвого сприйняття є важливою передумовою мовних узагальнень, сформованість яких необхідно для оволодіння орфограмами наприклад перевірка написання ненаголошених голосних у корені.

Для учнів 5-6 класів особливого значення набувають теоретичні уміння, в основі яких лежить сформованість абстракції, що виявляється у здатності учнів аналізувати, узагальнювати орфографічний матеріал, здійснювати переведення інформації з однієї знакової системи в іншу. Опанування орфографічного уміння плавно переходить у дії з конкретною орфограмою. Зазначений процес передбачає розуміння орфографічної ситуації, що викладено в орфографічному правилі. Такі уміння як: порівняння, співставлення, узагальнення об'єднуються і складають орфографічні дії.

Орфографічна навичка спирається на сформованість цілого комплексу знань, умінь і дій, що взаємообумовлені між собою. Тільки за таких умов, учень може застосувати теоретичні знання для пояснення написання. Усвідомлена автоматизація практичних дій призводить до формування

навички, яка є заключним етапом засвоєння певного виду діяльності, а саме грамотного письма.

Дослідження Л. Бартенєвої, Е. Данілавічюте, О. Елецька, О. Корнева, Р. Лалаєвої, Л. Милостивенко, І. Прищепової, Л. Спірової, та інших свідчать про стійкі специфічні порушення письма в дітей із мовленнєвими паталогіями, що виявляються в недостатній сформованості орфографічної навички, усного мовлення, психічних процесів тощо.

У період переходу учнів з ТПМ із початкової в середню школу характер навчальної діяльності змінюється, що пов'язано з входженням в підлітковий період, зміною колись домінуючих мотивів, істотною зміною ставлення до навчання. Участь тільки у навчальній діяльності не задовольняє дітей. Вони починають перейматися шкільними обов'язками, у них з'являється бажання скоротити тривалість уроку, пропускати заняття, збільшується критичність по відношенню до школи, приходить прагнення «займати певне положення всередині шкільного колективу». Таким чином, очевидно, що увага до слова, установка на запам'ятовування, активність розумових процесів, сформованість навчальної діяльності, свідоме ставлення до роботи, вольове напруження мають велике значення у формуванні орфографічних навичок у школярів з важкими порушеннями мовлення.

Дослідження психологів Д. Богоявленського, С. Жуйкова, О. Лурії, А. Павлова свідчать про те, що на опанування грамотного письма впливає тип нервової системи. В учнів із рухливим типом – спостерігається механічний вид помилок, тоді як у школярів із слабкою нервовою системою спостерігаються механічні помилки у зв'язку з млявістю, легкою збудливістю, швидкою втомлюваністю, низькою працездатністю.

Важливий вплив на процес оволодіння морфологічним принципом письма учнями 5-6 класів із важкими порушеннями мовлення мають різні типи індивідуального сприймання. Існують синтетичний та аналітичний типи. Синтетичний — характеризується цілісністю емоційного сприймання, зосередженістю. Школярі такого типу запам'ятовують структуру слова, не

вміючи обґрунтувати його написання, тому допускають орфографічні помилки. Учні із аналітичним типом сприймання знають бездоганно правила, пояснюють їх написання, але нерідко губляться під час написання письмових робіт, не встигаючи застосовувати засвоєне правило.

Аналіз наукових джерел з проблеми дослідження свідчить, що одним із проявів порушень грамотного письма є дизорфографія, що виступає як стійке порушення опанування орфографічної навички, що обумовлена недостатньою сформованістю мовленнєвих, мовних та психічних функцій. Дизорфографічні помилки часто поєднуються з порушеннями усного мовлення. У зв'язку з цим пошук оптимальних шляхів попередження та корекції дизорфографії в учнів з тяжкими порушеннями мовлення є актуальною теоретично і практично значущою проблемою.

У працях Р. Лалаєвої, О. Елецької, Н. Горбачевської, І. Синиця та ін. йдеться про значні порушення мотиваційного та мовного рівнів в учнів із дизорфографією, які проявляються у труднощах при запам'ятовуванні та переказі правил орфографії, узагальненні та аргументації своїх відповідей. Дослідження Л. Бартенєвої, О. Корнева, Р. Лалаєвої, Р. Левіної, І. Прищепової, Г. Чиркіної та ін. зосереджують свою увагу на недостатній сформованості у школярів попереднього та поточного видів контролю, уміння послідовно виконувати орфографічні дії, на недостатньому розвитку орфографічної пильності. У логопедичній літературі розглядають такі види дизорфографій: морфологічна – що супроводжується значною кількістю орфографічних помилок, які обумовлені не сформованістю морфологічного аналізу. Синтаксична – що характеризується стійкою нездатністю учнів засвоювати і застосовувати синтаксичні правила на письмі. Змішана – що включає поєднання орфографічних і синтаксичних помилок, що зустрічаються у писемній продукції учнів. У школярів із дизорфографією спостерігаються труднощі у розв'язанні орфографічних задач, їм складно побачити «небезпечне місце» в слові, підібрати перевірочне слово, добре завчивши правило, учні не можуть застосувати його під час письма.

Отже виходячи з аналізу психологічної, психолінгвістичної та методичної літератури, можна зробити такі висновки: в основі опанування орфографічної навички лежить поетапне формування правописних умінь, що складають відповідні орфографічні дії. Виконання цих дій забезпечується системою різного роду практичних вправ. Вивчення можливого взаємозв'язку дизорфографій з рівнем розвитку навчальної діяльності може бути інформативним для розробки комплексної методики логопедичної роботи, спрямованої на корекцію дизорфографічних помилок, шляхом формування окремих структурних компонентів орфографічної навички у школярів із тяжкими порушеннями мовлення, що навчаються у 5-6 класах.

РОЗДІЛ II

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ОРФОГРАФІЧНОГО ПИСЬМА В УЧНІВ 5-6-ТИХ КЛАСІВ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

2.1. Методика діагностики стану сформованості орфографічного письма в учнів 5-6 класів з тяжкими порушеннями мовлення

У методиці діагностики перед нами стоїть завдання детальне вивчення писемної продукції школярів, та особливостей їхнього мовленнєвого розвитку, що дозволить виявити розповсюдженість дизорфографічних помилок. До методики діагностики писемного мовлення ми включили:

- написання слухових диктантів (словниковий, текстовий);
- самодиктант;
- списування;
- написання творчих робіт (письмового переказу та твору).

У методиці навчання орфографії української мови слуховий диктант застосовується як вид граматики-орфографічної вправи. Вибір слухових диктантів для проведення дослідження зумовлено особливістю їх психологічного змісту, зокрема тим, що при виконанні завдання відбувається перекодування мовлення з акустичного коду на графічний, а морфологічний принцип письма регламентує саме написання, коли графічне написання визначається не лише звуковим образом. Таким чином, проведення слухових диктантів дозволить розглянути написання, підпорядковане саме морфологічному принципу орфографії.

Психологічний механізм письма при написанні слухових диктантів за морфологічним принципом виглядає таким чином: акустичне сприйняття → розуміння значення → фонематичний аналіз → виявлення орфограми → актуалізація графічного образу → постановка орфографічної задачі → актуалізація графічного образу → рішення орфографічної задачі → моторна

реалізація → контроль.

У випадку актуалізації цілісного графічного образу слова подальшим кроком стає його реалізація. Кінцевий графічний образ може бути результатом його безпосередньої актуалізації, графічної реалізації готового буквеного образу слова з орфограмою, вирішення орфографічної задачі.

Написання творчих робіт у методиці навчання української мови, в основному, використовується як вид вправи для розвитку зв'язного мовлення, вміння самостійно будувати текст. На перший план виходять процеси утворення фрази, узгодження слів, утримання послідовності слів та зв'язків між ними. На рівні тексту — побудова сюжету, дотримання послідовності речень.

Застосування переказів, творів як контрольних робіт дасть змогу виявити синтаксичні помилки на рівні речення та тексту, зробити певні висновки про сформованість синтаксичного рівня мови (його синтаксичного оформлення) — вміння будувати фрази, правильно узгоджувати між собою члени речення.

Отже, для перевірки стану сформованості писемного мовлення було використано такі види письмових робіт:

1. Слухові диктанти:

- а) на рівні слів — словниковий;
- б) на рівні тексту — текстовий.

2. Списування.

3. Самодиктант.

4. Написання творчих робіт:

- а) письмовий переказ;
- б) письмовий твір.

Такий підхід надасть можливість не тільки виділити типові помилки, а й з'ясувати, яким чином змінюється їх розповсюдженість і характер залежно від виду письма. Врахування психологічних особливостей кожного з

вказаних видів письмових робіт дозволить отримати більш повне уявлення про механізми виявлених помилок.

Мовний матеріал до зазначених завдань дібрано з урахуванням навчальних програм 5-6 класів спеціальних загальноосвітніх шкіл: перелік орфографічних правил, вивчених і опрацьованих кожною віковою групою на час проведення констатувального експерименту.

Отже, методика діагностики писемного мовлення складається з дослідження писемного мовлення, дослідження усного мовлення, дослідження психічних функцій і операцій, що забезпечують процес написання грамотного письма.

Проведення діагностичного експерименту дозволить отримати загальне уявлення про стан сформованості писемного мовлення, визначити розповсюдженість і типологію помилок у писемній продукції учнів 5-6 класів із ТПМ.

А. Словниковий диктант.

Дослідження писемного мовлення розпочиналось із словникового диктанту, в основі якого лежить сформованість перцептивного рівня синтетичної діяльності. Під час виконання завдання навантаження на пам'ять є мінімальним, оскільки потрібно утримувати лише одне слово, написання якого потребує від учня низки простих усвідомлених дій.

Завдання для 5 класу:

Мовний матеріал: містить такі орфограми: подвоєння приголосних, написання великої літери, апострофа, префіксів, суфіксів, слів із м'яким знаком у кінці слова, ненаголошених голосних у корені.

Великий, криве, тримати, широкий, тривога, блищати, бриніти, дрижати, минулий, сливовий, вишневий, тихенький, зима. Земля, озеро, верба, шепотіти, весна, олень, перлина, перина, гречаний, небесний, вересень. Дніпро, Київ, Оля, Україна, Житомир, Слов'янськ, Всеволод, Крим, Галичина. Життя, заняття, привілля, знання, зізнання, бездоріжжя, майбуття,

свавілля.Мідь, гість, вісь, олівець, сіль, пристань, тьохкати, сьомий, вересень, палець, батальйон, сьогодні, мільйон.

Завдання для 6-го класу:

Мовний матеріал: містить такі орфограми: написання подвоєння приголосних, великої літери, апострофа, префіксів, суфіксів, слів із м'яким знаком у кінці слова, ненаголошених голосних у корені.

Миттю, огненний, скажений, височенний, тьмянний, вроджений, денний, орлиний, узбіччя, нежданий, проміння, життя, адресований, гілля, туманний, нескінченний, електронний, беззахисний, антропогенний. Дніпро, Київ, Оля, Україна, Русь, Різдво, Сагайдачний, Кобзар, Палац, Національний, Земля, озеро, верба, обережно,везуть, керувати, герой, дерево, плекати, село, марево. Безцінний, розкритий, розшитий, безсилий, безхмарний, зшити, зсохнувся, зчистити; прегарний, предобрий, премудрий, превеликий, прийшов. Роз'єднаний, олов'яний, дерев'яний, подвір'я, дев'ять, солом'яний, пам'ять, сім'я, пір'я, п'ятеро, реп'ях, з'їв, під'їхали, м'ята. Вісь, олівець, сіль, французький, козацький, запорізький, січень, святкують, дідусь.

Б. Написання текстового диктанту.

Психологічний механізм цього завдання є більш складним, оскільки необхідно зосередити увагу й утримувати в оперативній пам'яті не одне слово, а цілу фразу або її фрагмент. У цьому виді письмової роботи увага учнів зміщується з орфографічного рівня на синтаксичний (утримання зв'язної послідовності слів) і потребує знання відповідної орфограми та сформованості вміння її застосувати.

Завдання для 5 класу:

Мовний матеріал: містить такі орфограми: написання подвоєння приголосних, великої літери, апострофа, префіксів, суфіксів, слова із м'яким знаком, ненаголошених голосних у корені.

Берізонька

На узліссі жила собі струнка, тендітна, білокора, молода берізка. Кожна пора року дарувала їй своє вбрання. Зима дарувала їй пухнасту білу шубку з нею і срібні рукавички.

Та ось прийшла весна, пригріло ясне сонечко і розтанула шубка у берізки. Заплакала вона, засумувала, але сльози були чомусь не гіркі а солодкі.

Минали дні. Сонечко припікало все більше. І ось одного дня берізка себе не впізнала. На кожній гілочці з'явилися довгі сережки. Вони гойдалися від подиху вітру і сипали додолю золотавий пилок, а на гілочках з'явилися маленькі клейкі листочки.

Прийшло літо. Воно одягло берізку у розкішну оксамитову сукню, яка дуже сподобалася птахам.

Але осені ця сукня не сподобалася. Вона вдягла пензлик і розфарбувала її в золотаво – жовті кольори. Стояла берізка і роздавала по листочку свого золота усім, хто бажав.

Д. Яворинський

Завдання для 6 класу:

Мовний матеріал: містить такі орфограми: написання подвоєння приголосних, великої літери, апострофа, префіксів, суфіксів, слів із м'яким знаком, ненаголошених голосних у корені.

Листопад

Був ясний осінній день. В лісі справжній жовтневий листопад. Клени обсипають від найменшого подиху вітерцю, гаснуть осінні вогневі барви. На широколисті з'являються брудні плями, і вони здаються відбитком чийось чорних пальців. Деякі листки, засихаючи скручуються в дудочку, і коли обережно розгорнути такий листок, всередині в ньому затремтить кришталева росинка. Дем'янка і Мар'янка пішли у ліс. Сонце стояло високо в небі. У лісі пахло м'ятою і квітами. Скрізь лунав дзвінкий спів птахів. Із

трави виглядали маленькі грибочки. Діти наповнили кошики грибочками, і швиденько поверталися додому веселі і щасливі. А дрімучий ліс своїм поглядом приводив їх додому.

О. Донченко

В. Списування.

Наступним кроком методики було списування — це вид письма з опорою на зоровий аналізатор. Учнім пропонують зразок друкованого тексту і самостійно списати його у зошит. Метою завдання є дослідження рівня сформованості зорового сприймання, уваги, зорової пам'яті та самоконтролю.

Завдання для 5 класу:

Мовний матеріал: містить такі орфограми: написання подвоєння приголосних, великої літери, апострофа, префіксів, суфіксів, слів із м'яким знаком у кінці слова, ненаголошених голосних у корені. Матеріал учням пропонувався із помилками.

Гірник, молодий,озиро, вирба, парубок, ткач,боягуз, запорізький, париж, Прага, Заліся, митю, огнений, скажений,птах, товариш, багатий, брат, французький, боягузький, звалить, боєць, дерев'яний, подвіря, дев'ять завод,інтелігент, студент, люди.

Завдання для 6 класу:

Мовний матеріал: містить такі орфограми: написання подвоєння приголосних, великої літери, апострофа, префіксів, суфіксів, слів із м'яким знаком у кінці слова, ненаголошених голосних у корені. (Матеріал пропонувався із помилками).

Розеднаний, олов'янийоля, україна, життя, зима, гірник, молодий,озиро, вирба, парубок, ткач,боягуз, запорізький, париж, Прага, заліся, митю, огнений, скажений, птах, товариш, багатий, брат, французький, боягузький, звалить, боєць, дерев'яний, подвіря, дев'ять завод,інтелігент, студент, люди.

Г. Написання самодиктанту.

Самодиктант дозволить визначити сформованість мнестичного рівня синтетичної діяльності, а також дослідити рівень володіння учнями теоретичними знаннями, з'ясувати стан сформованості зорових уявлень, оперативної пам'яті та уваги, сформованість фонетичних уявлень та отримати додаткову інформацію для диференціації учнів за основним видом сприйняття. Учням педагог пропонує вивчити вірш напам'ять і за певний період часу відтворити його на письмі.

5-й клас:

Мовний матеріал:

Ще треті півні не співали,

Ніхто ніде не гомонів.

Сичі в гаю перекликались

та ясен раз у раз скрипів.

Т. Шевченко

6-й клас:

Мовний матеріал:

Шлях чумацький поскрипує сіллю,

Над Дніпром, у небесних степах,

Світ чумацький – ярмо і привілля,

Сіль життя родить мертва ропа.

В.Василяшка

Д. Написання переказу.

Черговим етапом методики є письмовий переказ, який потребує від учнів передачі почутого тексту з урахуванням його логіки, композиції сюжету, засобів мовної лексики, синтаксису. Психологічний механізм завдання є більш складним, на відміну від попередніх. Учням потрібно усвідомити зміст почутого, що підлягає переказу, визначити порядок викладення змісту та в процесі написання зберегти цю послідовність (допоміжним засобом є запропонований або складений план розповіді).

Зазначений вид роботи має на меті з'ясувати рівень сформованості умінь виконувати низку орфографічних дій у різних умовах, розвитку психічних функцій і операцій (слухової уваги, словесно-логічної пам'яті, самоконтролю тощо). Письмовий переказ передбачає передачу на письмі повного та близького до тексту змісту почутого. Особливістю цього виду роботи є і те, що текст переказу сприймається на слух і учні при самостійній письмовій передачі змісту (побудові речень) можуть використовувати почуті фрагменти речень, що збереглися в оперативній пам'яті.

5-й клас:

Мовний матеріал:

Щедрий вечір

У календарі кожного народу багато свят — урочистих днів, присвячених видатним подіям або пам'яті людей. У ці дні люди від малого до великого прикрашають вулиці, будинки, наряджаються, готують смачні страви, грають, розважаються. Найцікавіше у цей день — обряди, казкові чарівні дійства, в яких беруть участь і дорослі, і діти. Одне з найдавніших найпопулярніших календарних свят, яке в Україні відзначається ще з кінця XIV століття — Щедрий вечір. Святкували його останнього дня старого і в перший день нового року. На Щедрий вечір готували багатий святковий стіл, який символізував щастя, добро, багатий врожай нового року. Новорічне свято вважалося чарівним, люди вірили, що в цей час присутні душі померлих родичів, небо відчинено і до Бога можна звертатися з будь-яким проханням. Вони були впевнені, що характер новорічного свята впливає на долю всього року. В перший день нового року і дорослі, і діти ходили від хати до хати, символічно засіваючи хлібні зерна, та бажали господарям щастя, здоров'я, щедрого врожаю.

В.Скуратівським

6-й клас:

Мовний матеріал:

Оберіг

Наші давні предки обожнювали природу і вірили в існування добрих і злих сил у ній. Намагаючись захиститися від зла, люди створили для себе цілу систему оберегів. Що це таке? Берегиня, обереги — це давні добрі символи. З їхньою допомогою народ зберіг свою родовідну пам'ять, історію, культуру. Наприклад, рушник. На ньому вишивали магичний знак — Дерево життя. Над ним зображувалися зірки, символізували зоряне небо. На рушник наносили обереги: ромби, квадрати, які символізували безперервність існування людського життя і природи. Ще один оберіг це хліб. Він має круглу форму — форму сонця. Як сонце дає життя всьому, так і хліб живить усіх людей. Жодне свято не проходило без хліба. При відвідуванні новонародженого йшли з хлібом, на весіллі не обходилися без хліба солі, благословляли молодих хлібом, проводжали в останню путь знову ж таки хлібом. Завжди людину, яка приходила до хати, пригощали хлібом. Це означало, що вона вже не має морального права приносити цій хаті зло.

О.Коваленко

Е. Написання твору.

Написання твору є найскладнішим видом письмової роботи, основною метою якої є створення тексту. У процесі написання акцент із якості письма зміщується до змісту написаного, тому цей вид роботи буде найбільш показовим при виявленні дизорфографічних помилок.

Тему твору вчитель логопед вибирає за календарно-тематичним планом.

Після проведення різних видів письмових робіт, ми здійснюємо аналіз писемної продукції школярів, і результати заносимо у таблицю 1.

Облік орфографічних помилок в письмових роботах учня

з важкими порушеннями мовлення за 20...р

Дата	Види письмової роботи														
		Ненаголошені голосні «е и»	Апостроф	М'який знак	Правопис префіксів	Написання великої літери	Правопис сумнівних приголосних	Чергування звуків	Спрощення у групах приголосних	Правопис закінчення іменників	Правопис суфіксів прикметників	Подвоєння та подовження приголосних	Інші помилки	Разом помилок	Оцінка
	Словниковий диктант														
	Текстовий диктант														
	Списування														
	Самодиктант														
	Переказ														
	Твір														

Після проведення різних видів писемних робіт ми переходимо до діагностики окремих сторін усного мовлення, оскільки усна форма мовлення займає одне зі значних місць у процесі орфографічного письма.

Дослідження Н. Алгазіної, Л. Бартеневої, Е. Данілавічюте, О. Корнева, І. Прищепової, А. Спірової, А. Ястребової та ін. наголошують на тому, що опанування орфографічно грамотного письма потребує високого рівня сформованості усного мовлення, яке спирається на достатній розвиток узагальнень (фонетичних, морфологічних і лексичних). Недостатній розвиток

хоча б однієї з мовних сторін може сприяти виникненню дизорфографічних помилок. Таким чином, вивчення стану розвитку усної форми мовлення стало наступним кроком у нашій методиці. Складання усних оповідань за серією сюжетних малюнків, об'єднаних спільним сюжетом, може дозволити нам отримати первинні уявлення про стан розвитку усної форми мовленнєвої діяльності.

Для успішного оволодіння грамотним письмом однією з необхідних складових є засвоєння теоретичних знань. Аналіз наукової літератури Д. Богоявленський, М. Львов, Т. Рамзаєва та ін. свідчить про те, що одним із основних чинників успішного засвоєння орфографічно грамотного письма є засвоєння лінгвістичних знань. Методика діагностики усного мовлення розпочинається з дослідження зв'язного мовлення.

Одним із показників найвищого рівня лексичного розвитку учня є розуміння та вживання ним слів із абстрактним значенням. У процесі практичної мовленнєвої діяльності учнів кумулює контекстуальні, ситуативні значення слова і на основі узагальнень виділяє постійне значення, яке присутнє у всіх його смислах. Іншими словами, генералізація окремих смислів призводить до появи інваріантного, постійного смислу, який стає не тільки результатом відображення та узагальнення дійсності, але й результатом певного абстрагування. Від складності семантики слова залежить рівень такого абстрагування, а отже, і рівень мовних узагальнень, що вимагається для її засвоєння. На відміну від слів із конкретним значенням, засвоєння абстрактних понять, як більш складних у семантичному плані, вимагає лексичних узагальнень найвищого порядку. Однією з важливих умов успішного оволодіння грамотним письмом є сформованість лексичної сторони мовлення Д. Богоявленський, С. Жуйков, М. Львов, М. Рождественський, Т. Рамзаєва та ін. зокрема уміння оперувати спорідненими словами, а також розуміння того, яким чином утворюються споріднені слова. Уміння добирати споріднені слова, зіставляти твірні та похідні слова, виділяти в них спільне та різне сприяє розумінню учнями

морфологічної структури слова, усвідомленню семантичної та морфологічної ролі кореня та словотворчих афіксів. Зазначене уміння набуває важливого значення при написанні орфограм у корені слова — таких, як правопис ненаголошених голосних (гречаний, плести), а також глухих приголосних і дзвінкого [г] (молотьба, допомогти), тому, що одним із способів перевірки у цьому випадку є саме добір спорідненого слова, написання кореня, який відповідає його звуковому образу та не викликає сумнівів. Операція перевірки при цьому відбувається у межах одного лексико-семантичного поля. Для її здійснення необхідна актуалізація всього ряду споріднених слів, які зберігаються у довгостроковій пам'яті. Однак, щоб здійснювати вказані операції зі словами, учень повинен розуміти їх лексичне значення. Тому для повного уявлення про стан сформованості лексичної системи є доцільним перевірити не тільки наявність у словнику учнів із ТПМ споріднених слів, але й, передусім, розуміння дітьми значення вказаних мовних одиниць.

Дослідження зв'язного мовлення

У першій вправі обов'язково педагогу потрібно звернути увагу на логічність, послідовність і граматичну правильність оформлення речень. Метою є визначення стану сформованості усного мовлення.

Вправа 1.

Інструкція: послідовно розклади серію сюжетних малюнків і склади невеличку розповідь.

Для 5 класу серія сюжетних малюнків «Поранена пташка».

Для 6 класу серія сюжетних малюнків «Рідна школа».

Дослідження лексичного рівня

Учням було запропоновано діагностичні завдання, які й окреслили два напрями дослідження:

I. Розуміння лексичної семантики іменників, дієслів, прикметників із:

а) конкретним значенням; б) абстрактним значенням.

Метою вправи є дослідження розуміння слів із конкретним значенням.

Інструкція пред'явлення матеріалу схожа для всіх завдань цієї частини:

учням пропонується прочитати текст і пояснити значення виділених слів.

Для дослідження розуміння учнями семантики слів із конкретним значенням (іменників, прикметників, дієслів). У тексті містяться такі слова:

- а) іменники: театр, вистава, галерея, виставка, музей, експонат;
- б) прикметники: зелений, дерев'яний, величезний, мальовничий, новий;
- в) дієслова: дивитися, продемонструвати, подорожувати, розказувати, купляти.

Вправа 2.

Інструкція: прочитати текст і пояснити значення виділених слів.

Мовний матеріал:

Сьогодні у *театрі* Івана Франка йде постановка *вистав*, присвячених дню його народження. У *галереї* ми *дивилися* різноманітні фотографії на тему: «Подорожі по різних країнах». Шанувальники прекрасного відвідують *виставки*, що розташовані у центрі міста. Колись ця місцевість була відома тим, що на основній вулиці міста стояв великий музей, а *експонат музею* був своєрідним текстом культури. Київ — одне із найзеленіших міст України. *Музей* природи побудований на *дерев'яній* основі. Це *мальовничі* місця, оточені басейнами, водограями, про них можна розказувати годинами. На *величезному* полі аеродрому було багато нових літаків. Художники приходять сюди, щоб *продемонструвати* свої вміння, таланти, надбання. Нам подобається *подорожувати* по різних країнах. У галереї ми змогли *купити* роботи відомих скульпторів.

Автор невизначений.

Метою проведення діагностичних вправ 4-5, є визначення розуміння та використання слів з абстрактним значенням. Інструкція до вправ однакова, учням потрібно утворити словосполучення, в яких виділені слова вживалися б у переносному значенні. Слова іменники, що означають почуття, стани, властивості. У наступній вправі пропонуються якісні прикметники, що позначають складні абстрактні поняття та збірні якості. У вправі п'ять мовний матеріал містить дієслова, що позначають абстрактні дії.

Вправа 3.

Інструкція: уважно прочитай словосполучення, утвори слова, запиши їх.

Мовний матеріал:

Милосердна любов, шалена радість, неминуче горе, дивовижна сміливість, несподівана втома.

Вправа 4.

Інструкція: уважно прочитай словосполучення, утвори слова, запиши їх.

Мовний матеріал:

Холодний день, різкий вітер, лютий звір, сердитий дід, тепла хата, лагідна дівчина.

Вправа 5.

Інструкція: склади п'ять речень із запропонованими словами та поясни їх значення.

Мовний матеріал:

Сумувати, радіти, зимувати, спостерігати, мріяти.

Наступним завданням є вміння утворювати:

- споріднені слова від однієї основи:
  - а) похідного слова; б) твірного слова;
- слова від різних основ за допомогою однотипних афіксів:
  - а) суфіксів; б) префіксів;
- добирати синоніми, антоніми, омоніми.

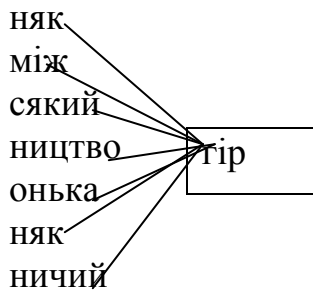
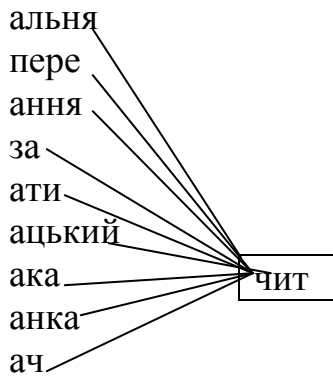
II. Другий напрямок пропонується з метою дослідження рівня сформованості ряду споріднених слів, а також ряду слів із однотипними афіксами. Ми пропонуємо реалізувати це через проведення таких вправ. спрямована на дослідження обсягу словника споріднених слів. Для виконання цього завдання учням потрібно актуалізувати необхідне смислове гніздо споріднених слів і назвати одиниці, що входять до його складу.

Вправа 6.

Інструкція: запишіть спільнокореневі слова, зашифровані в чарівних колах.

Мовний матеріал:

а) до твірного слова: читати, гірник.

б) до похідного слова: посадка — садити, садок, сад, садівник.
Дерев'яний, зимувати, весняний, розбігався.

Наступні вправи подаються з метою виявити в словнику учнів похідних слів із однотипними афіксами, дослідити вміння виконувати морфологічний аналіз.

Вправа 7.

Інструкція: добери до поданих слів можливі означення та виокрем у них суфікси, запиши їх.

Мовний матеріал:

Весна — гарна,...

День — теплий, ...

Хмара — дощова,...

Блискавка — біла,...

Клен — гіллястий,...

Вправа 8.

Інструкція: від поданих слів утвори словосполучення та підкресли суфікси.

Мовний матеріал:

Вітер із моря, меблі з дерева, сон навесні, сік із малини, співи солов'я, одяг козаків. Наприклад: морський вітер.

Вправа 9.

Інструкція: спиши текст, у виділених словах позначити префікс, корінь, суфікс, закінчення.

Мовний матеріал:

Сніг лишився тільки в ярах і вибалках, *ніздрюватий*, *завіяний* порохом, *прижухлий*. На *пагорбах* під сонцем витиналася з *відталої* землі перша, свіжа, яскраво-зелена трава. (*За А. Шияном*).

Наступні вправи подаються з метою дослідження умінь добирати аноніми, синоніми, омоніми.

Вправа 10.

Інструкція: спиши текст, вилучаючи з кожного рядка зайве слово.

Мовний матеріал:

Сумний, журливий, невеселий, радісний.

Горизонт, обрій, круговид, виднокрай, небо.

Сміливий, балакучий, говіркий, лепетливий.

Вправа 10 (а)

Інструкція: прочитай вірш і випиши пари слів-антонімів.

Мовний матеріал:

Хвилини радості та смутку .

Це все — моє,

І все навік.

Беру з собою в даль доріг

І чайки плач,

І жайворонка сміх,

Мов той солдат —
Землі священну грудку.

(І. Муратов)

Вправа 10 (в).

Інструкція: спиши пари словосполучень із омонімами та визнач, якими частинами мови є омоніми.

Мовний матеріал:

Веселі діти — нікуди подіти; швидкий потяг — потяг до малярства;
рідна мати — мати досвід; народні байки — піжама з байки; тільки не плач
— голосний плач.

Дослідження словозміни.

У наступних вправах учням потрібно утворити множину іменників, підібрати відповідну флексію з тим, щоб змінити форму слова з однини на множину. Оскільки в українській мові для передачі категорії множини використовуються закінчення -и, -і (ї); а(-я). Матеріал завдань містить слова, зміна форми яких відбувається:

- без зміни фонемного складу основи;
- зі зміною фонемного складу основи.

Така подача матеріалу дозволить з'ясувати, наскільки учні здатні помічати можливі змінення структури основи слова при зміні його форми, а також уміння використовувати числові морфеми іменників в усному мовленні.

Вправа 11.

Інструкція: прочитай та утвори із однини множину.

Мовний матеріал:

- а) без чергування: машина, пенал, вчитель, вікно, дерево;
- б) із чергуванням у корені слова: віз, міст, хвіст, бік, кіт;
- в) із випадінням голосного звуку: олівець, квіток, огірок, садочок, гурток.

Для діагностики рівня сформованості відмінкової парадигми іменників IV відміни, було адаптовано методику Є. Соботович спрямовану на дослідження словозміни іменників за відмінками. Діагностичні вправи згруповано за відмінами іменників.

Учням потрібно актуалізувати значення слова і, виходячи зі змісту речення, вибрати відповідну флексію для вираження цього змісту.

Інструкція для вправ 12, 13, 14, 15 однакова: прочитайте та узгодьте речення.

Вправа 12

Мовний матеріал:

а) однина:

Сергій не читав нової (книжка). Давно не було такої сильної (буря). Спортсмени раділи своїй (перемога). Петрик подарував квіти своїй (бабуся). Сашко прочитав цікаву (книжка). Тато змайстрував (полиця). Літак пролетів над (площа). Зошит лежав під (книжка). Тато працює на (фабрика). Обідали у шкільній (їдальня).

б) множина:

У небі пролетіла зграя (ворони). У нашому місті двадцять (школи). У нашій країні багато (річки). Діти зраділи новим (іграшки). На свято Восьмого березня дарують квіти всім (жінки). Одарка годує (свині). На птахофермі розводять (качка). Сергій надів (рукавички). Андрійко зробив подарунок своїми (руки). Літак пролетів високо над (гори). Весною з'являються бруньки на (берези). Акробати вміють ходити на (руки).

Вправа 13.

Мовний матеріал:

а) однина:

Хлопці пішли до (лісу). Євген зайшов до (Сашко). Хлопчик вийшов із (будинок). Андрій подарував м'яч (Сашко). Автомобіль проїхав по (міст). Кішка гуляє по всьому (будинок). Діти в зоопарку бачили (лев). Олег зустрів (батько). Машина наздогнала (автобус). Вертоліт пролетів над (село). Хліб

ріжуть (ніж). Моя мама працює (продавець). Наш клас знаходиться на другому (поверх). Федько живе у сусідньому (будинок).

б) множина:

Вже давно не було (дощі). У нашій області безліч (озера). На святі було багато (гості). Після дзвоника учні розійшлись по (класи). Гарні оцінки поставили всім (учні). Молотком забивають (цвяхи). Сашко на канікулах знайшов нових (друзі). Вітер віє над (стеги). У Олени батьки працюють (вчителі). Дорослі прийшли на свято зі своїми (діти). Діти в зоопарку катались на (слони). Всі учні сидять на своїх (місця).

Вправа 14.

Мовний матеріал:

а) однина:

У супі не вистачає (сіль). Із самого ранку до пізньої (ніч). Всі школярі радіють (осінь). Собака від спеки заховався у (тінь). Взимку дороги посипають (сіль). Андрійко поділився з друзями своєю (радість). Каструля стоїть на (піч).

б) множина:

В Україні двадцять п'ять (області). Учні дали багато правильних (відповіді). Туристи здійснили подорож по всім (області). Учні запам'ятали свої (відповіді). Переможців нагородили (медалі). Великі міста є у всіх (області).

Вправа 15.

Мовний матеріал:

а) однина:

Людини не буває без (ім'я). Андрійко насипав корму (каченя). Дівчинка годує (козеня). Наш кіт товаришує з сусідським (цуценя). Скільки звуків у твоєму (ім'я).

б) множина:

У нашої кішки четверо (кошенята). Сергій налив води (телята). Хлопці покликали (дівчата). Андрійко грався з (цуценята). Красиві банти на (дівчата).

Дослідження словозміни прикметників

Прикметник є синтаксично залежним від іменника за категоріями роду, числа та відмінка. Тобто, граматична форма прикметника завжди узгоджується з формою мотивуючого іменника. Вправи подаються з метою дослідити сформованість словозмінної парадигми прикметників. У вправах потрібно доповнити прикметники у складі речення відповідним закінченням. Для цього потрібно узгодити прикметник із іменником і вибрати правильне закінчення. Природно, що у складі речення прикметник знаходиться перед мотивуючим його іменником, тому ми побудували це завдання таким чином, щоб учні, прочитавши речення, вписали потрібне закінчення. Матеріал до вправ згруповано за категоріями числа, роду та відмінка подається у вигляді карток із надрукованими реченнями, в яких закінчення прикметника пропущено (прикметник виділяється іншим шрифтом).

Вправа 16.

Інструкція: прочитай речення, впиши потрібне закінчення.

Мовний матеріал:

а) однина:

- **чоловічого роду:**

У мене є старш___брат. Сусідн___будинок пофарбували у білий колір. Наш будинок зелен___кольору. Сашко зрадив перш___снігу. Діти зняли верхн___одяг. Ми у лісі побачили дик___кабана. Олег малював зелен___олівцем. Діти зустрілися з давн___знайомим. Наш клас знаходиться на друг___поверсі.

- **жіночого роду:**

У дворі росте велик___береза. Діти не знайшли материн___хустки. Маша живе у велик___родині. Сашко надів батьков___сорочку. Петрик писав на уроці нов___ручкою. Брат Сашка навчається у молодш___школі.

- середнього роду:

Яскраво світить веснян__ сонце. Давно не було яскрав__ сонця. Всі люди радіють зимов__ святу. Діти побачили велик__ озеро. Людина з добр__ серцем. На нічн__ небі блищали зірки.

б) множина:

Прилетіли перелітн__ птахи. Сашкові подарували багато цікав__ подарунків. Оленка зраділа смачн__ цукеркам. Андрій знайшов нов__ друзів. В нашу саду ростуть фруктов__ дерева. Сашко отримав табель з гарн__ оцінками. Місто стоїть на висок__ пагорбах.

Дослідження словозміни дієслів

Наступні вправи подаються з метою дослідження в учнів сформованості категорії особи та числа дієслів.

Вправа 17.

Інструкція: доповни висловлювання тим самим дієсловом але в іншій формі.

Мовний матеріал:

- без зміни фонетичного складу в основі:

«Він пече (читає, бачить, обідає, несе), я ..., ми ...».

- зі зміною фонетичного складу в основі:

«Він сидить (летить, водить, носить, їздить, свистить, їсть), я ..., ми ...».

У вправі учням пропонується утворити однослівну форму майбутнього часу: Як сказати одним словом буду читати? (читатиму).

Вправа 18.

Інструкція: прочитай словосполучення, узагальни форми одним словом.

Мовний матеріал:

Буду свистіти, жити, робити, писати, говорити, спати, ходити.

Дослідження системи словотворення

Наступна серія вправ спрямована на виявлення вміння користуватися морфологічними одиницями різних частин мови при утворенні іменників,

прикметників та дієслів. Дослідження сформованості вміння вживати суфікси різної семантики,

1. Утворення іменників.

Вправа 19.

Інструкція: прочитай слова й утвори їх у певній формі:

Мовний матеріал:

а) зменшення: -ечок-, -очок-, -ечк(а), -очк(а): сливка, пеньок, мішок, міст, зірка;

б) надмірності, величини: -ищ(е): Як назвати руку дуже великого розміру (ручище): рука, лапу, хвіст, павука, ката;

в) пестливості -к-(а, о), -еньк(а, о), -онук(а), -інк(а), -атк(о): Як ласкаво, ніжно можна назвати: гуска, рука, весна, курка, мати, серце, річка;

г) недорослості -ен(я), -ат(а), -ят(а): Як називаються дитинчата у тварин: зайця, вовка, качки, слона, лева, жирафа, курки, вівці;

д) вмістилища -иц(я): як назвати той предмет, де зберігають: мило, хліб, цукор, цукерки, перець;

е) одиничності -инк(а): як назвати одну маленьку «одиницю» винограду (виноградинка): цибуля, картопля, квасоля, морква, капуста.

Складність наступної вправи полягає у переключенні з дієслівної форми вираження дії на іменникову, що вимагає від учня досить високого рівня мовної абстракції. Вправа двадцять має на меті дослідження сформованості вміння переключення з дієслівної форми вираження дії на іменникову.

Вправа 20.

Інструкція: прочитай твірні слова й утвори від них похідні.

Мовний матеріал:

Писати, сумувати, морський, сміятись, навчатись.

2. Утворення прикметників.

Наступні вправи мають на меті дослідження сформованості вміння вживати суфікси присвійних прикметників, вміння переключення з дієслівної

форми вираження дії на іменникову, вміння утворювати суфікси слів у складі речення.

Вправа 21.

Інструкція: прочитай, доповни висловлювання тим самим прикметником в іншій формі. Наприклад: «голова риби — риб'яча голова».

Мовний матеріал:

Голова риби, крила птаха, лапи лева, гніздо ластівки, яйця курки, голова вовка.

Вправа 23.

Інструкція: уважно прочитай речення, встав пропущені суфікси.

Мовний матеріал:

1. Ми живемо на рідній батьків... ні.
2. Батьки прийшли на батьків... і збори.
3. У саду ростуть височ...ні дерева.

3. Утворення дієслів.

У вправах учням пропонують на картках надруковані речення, які містять слова з пропущеними префіксами, потрібно уважно прочитати їх і вставити пропущені літери.

У вправах має на меті дослідження вміння використовувати у власному мовленні префікси, які уточнюють дію, та розуміти значень, а також дослідження рівня сформованості використання префіксів для утворення дієслів, що позначають протилежні значення.

Вправа 24.

Інструкція: прочитай речення, спиши та встав пропущені суфікси.

Мовний матеріал:

Матуся сорочку...шила, гудзики до сорочки...шила, візерунок на сорочці ...шила.

Вправа 25.

Інструкція: прочитай, добери протилежні значення до цих слів, запиши їх.

Мовний матеріал:

Відкрив, налити, підійти, вийшов, приплив, розібрав.

Дослідження фонематичних процесів

У нашій діагностичній методиці значна увага приділялась рівню сформованості фонематичних процесів. У складній структурі фонематичних процесів фонематичне сприймання (фонематичний слух) виступає як основний засіб оволодіння фонематичною стороною мовлення. За дослідженнями Е. Данілавичюте, А. Спірової, Г. Чиркіної, Н. Чередніченко, А. Ястребової та ін., в учнів із ТПМ, які навчаються у молодших класах, спостерігаються значні труднощі під час диференціації звуків, які відрізняються між собою тонкими акустико-артикуляційними ознаками. Неодноразово у своїх працях науковці наголошували на тому, що фонематичне сприймання у молодшому шкільному віці має бути уже сформоване на достатньому.

Методику діагностики ми розпочинаємо із дослідження стану сформованості фонематичного уявлення, тому, що фонематичне сприймання в учнів із ТПМ, що навчаються у 5-6 класах сформовано. У спеціальній літературі зазначений процес розглядаються як здатність сприймати кожен фонему у різних варіантах її звучання, що дає можливість правильно використовувати фонему для диференціації слів (ненаголошених голосних).

Черговим напрямом нашої діагностичної методики є дослідження рівня сформованості фонематичного аналізу, який є однією з важливих складових процесу письма за морфологічним принципом. Вправи 26-27 спрямовані на дослідження рівня сформованості фонематичних уявлень.

Вправа 26.

Інструкція: знайди серед карток ті, в назвах яких є звук [с], [ц], [з] і розклади їх у три колонки, не промовляючи. Запиши ці слова та підкресли букви [с], [ц], [з], склади з ними речення та запиши їх.

Мовний матеріал:

У назвах карток є такі звуки [с], [ц], [з]; [ж], [ч], [ш].

Для виконання цього завдання учням потрібно дібрати п'ять слів, в яких містяться звуки, що відмінні за акустико-артикуляційними ознаками.

Вправа 27.

Інструкція: склади, запиши п'ять речень, у словах яких є звук [с — ш].

Мовний матеріал:

С-Ш — шиплячі, свистячі;

Р-Л — сонорні;

Б-П — губно-губні.

Вправи 28-29 пропонуються з метою виявити уміння виділяти наголошений звук, наголошений склад, правильно визначати наголос. Учням пропонується на картках надруковані слова, які потрібно почитати та позначити наголос, бо опанування наголосу відіграє важливу роль у засвоєнні морфологічного принципу письма.

Вправа 28.

Інструкція: прочитай слова, познач наголос і підкреслити наголошений склад.

Мовний матеріал:

Запитання, черговий, яблуна, тривожити, крохмаль, плавець, новина, читання, цегляний, кілометр, монолог, чисельник, знаменник, ненависть, кропива, полум'я, засув, слов'янин, секретар, багатство, сім'я, поверх, брати, подруга.

Вправа 28(а).

Інструкція: прочитай слова, познач наголос, змінити слово так, щоб наголос перейшов на другий склад.

Мовний матеріал:

Зірка — зірки; нитка — ..., казка — ..., ложка — ..., шапка — ..., картка — ..., стежка — ..., брунька — ...

Метою наступних вправ є дослідження рівня сформованості фонематичного аналізу (звукового), звукобуквеного аналізу, уміння виконувати послідовність звуків і букв у слові.

Вправа 29.

Інструкція: послухай слова та визнач кількість звуків у слові.

Мовний матеріал:

Машина, корова, черепаха, трактор, приказка.

Вправа 30.

Інструкція: послухай слова, визнач кількість звуків і букв у слові.

Мовний матеріал:

Миска синій, таймер, тостер, трикутник, яблуко, травма, телевізор.

Вправа 31.

Інструкція: прочитай текст, запиши слова з буквами [д — т] у два стовпчик, визнач місце звука у слові.

Мовний матеріал:

ДУБ ПІД ВІКНОМ

Молодий лісник побудував у лісі велику кам'яну хату й посадив дуб під вікном. Минали роки, виростали у лісника діти, розростався дубок, старів лісник. І ось через багато літ, коли лісник став дідусем, дуб розрісся так, що закрити вікно. Стало темно в кімнаті, а в ній жила красуня — лісникова внучка.

— Зрубайте дуба, дідусю, — просить онучка, — темно в кімнаті.

— Завтра вранці почнемо, — відповів дідусь.

Настав ранок. Покликав дідусь трьох синів і дев'ятьох онуків, покликав онучку-красуню та сказав:

— Будемо хату переносити в інше місце. І пішов із лопатою копати рівчак під фундамент. За ним пішли три сини, дев'ять онуків і красуня-внучка.

(За В. Сухомлинським)

Дослідження психічних функцій та операцій, які беруть участь у процесі орфографічного письма.

Оскільки наша методика діагностики розроблялась з позицій психолінгвістичного підходу, тому нам необхідно дослідити стан

сформованості психічних функцій та операцій, які забезпечують процес письма.

Методику було розпочато з вивчення особливостей сприймання, адже відомо, що сприймання — основний пізнавальний процес чуттєвого відображення дійсності. Зазначений процес починає функціонувати вже з перших днів народження дитини, а результатом його діяльності є накопичення відповідного чуттєвого досвіду.

Метою вправ 32- 32 (а) є дослідження сприймання графічних образів.

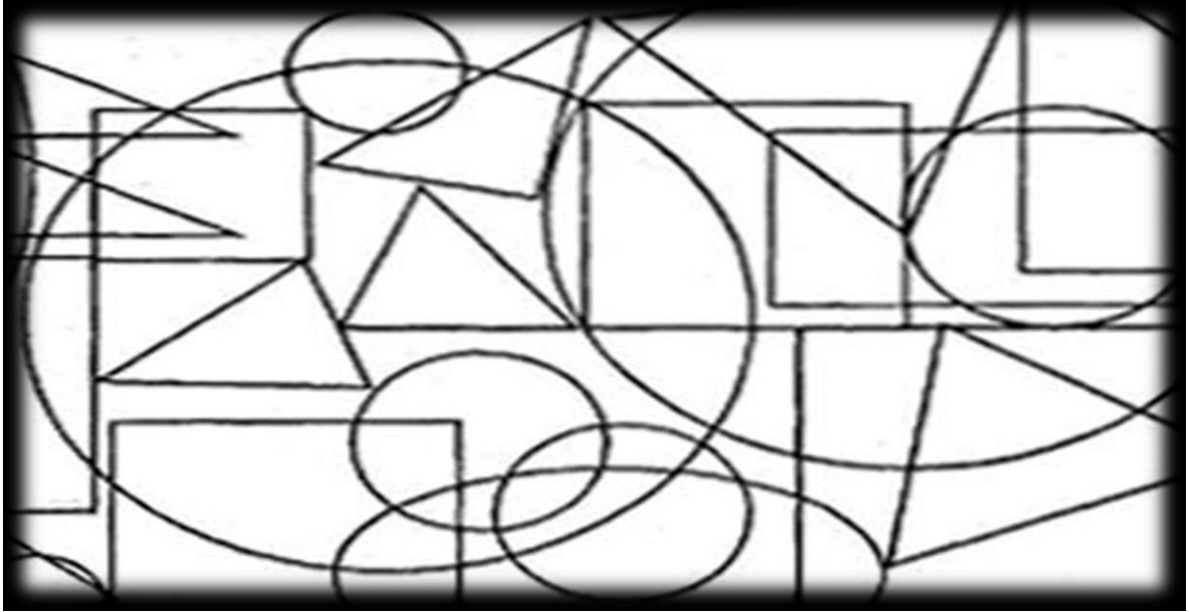
Вправа 32.

Інструкція: розглянь малюнок і знайди з-поміж зображень два однакових малюнки протягом 2 секунд (рис. 1).

Вправа 32 (а).

Інструкція: з-поміж геометричних зображень розпізнай і назви трикутники протягом 5 секунд — за методикою Р. Немова (рис. 2).

Наступні вправи подаються з метою дослідження рівня сформованості зорової уваги її стійкості та концентрації.

Вправа 33.

Інструкція: очима віднайди вихід із лабіринту за 1 хвилину (рис. 3).

Вправа 34.

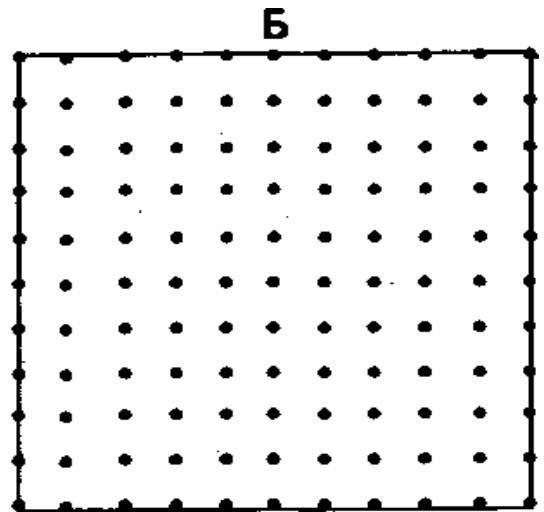
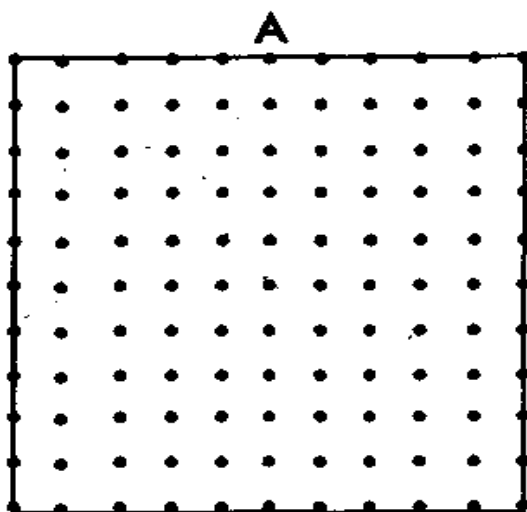
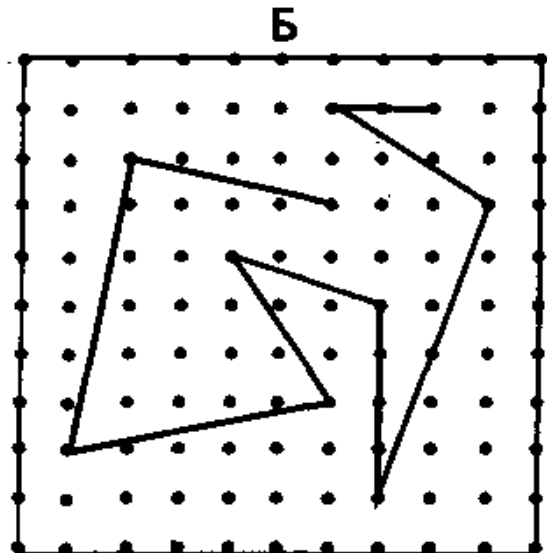
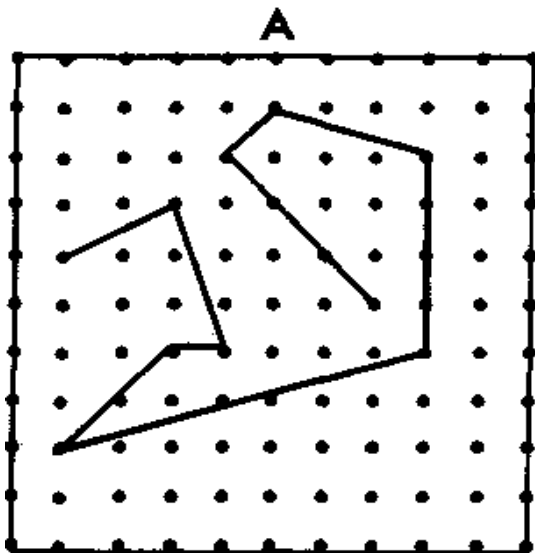
Інструкція: на матеріалі друкованих літер викреслити ті букви, які у прикладі, без мовленнєвого супроводу (А. Ануфрієв, С. Костроміна, Р. Немов) (рис. 4).

Приклад: **Є К Р Ц С Ф А Р Н Є С В А Р К В Р Є**

А К С Н В Е Р А М П А О Б А С З Е А Ю Р А Ц К А Ч П
 Ш А І Т Е А О В Р К А В С А Е Р Н Т Р О Н К С Ч О Д В
 И О Ц Ф О Т З О С К А Н Е О С В Р А Е Т Г Ч К Л И А І
 К Т Р К Я Б Д К П К Ш У В Р Е С О А К В М Т А В Н Ш
 Ч В И Ц Ф В Д Б О Т В Е И С М В Н С А К В Р О Ч Т Н

Вправа 35.

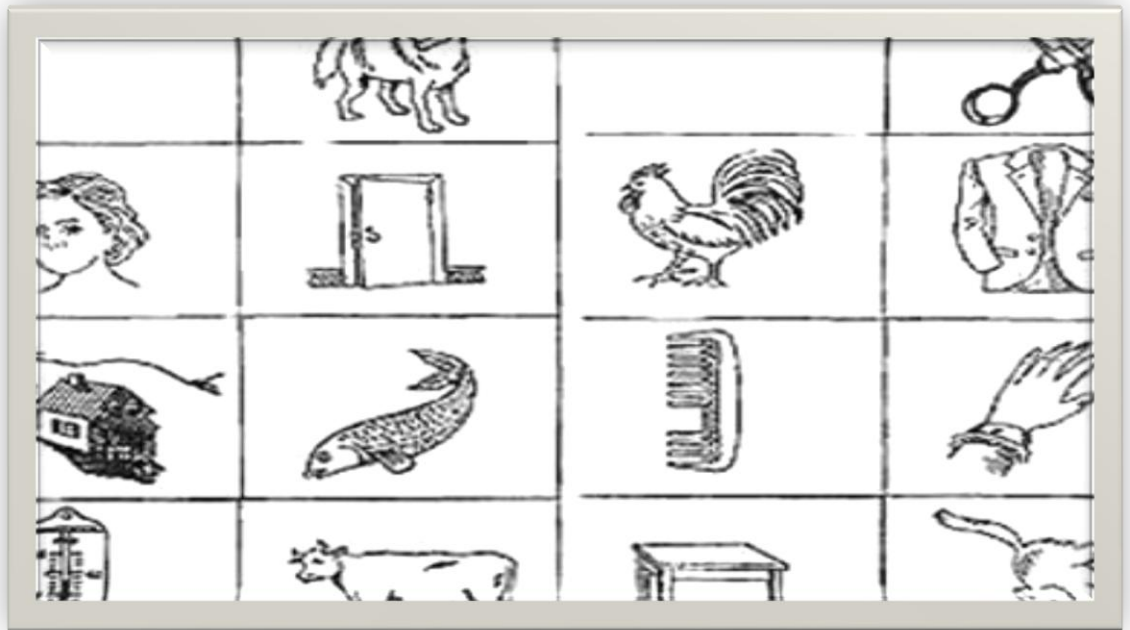
Інструкція: розглянь малюнки (А, Б) запам'ятай їх і на чистому аркуші відтвори побачений малюнок. На все це дається 3 хвилини (рис.5).

Наступні вправи спрямовані на дослідження рівня сформованості короткочасної зорової пам'яті.

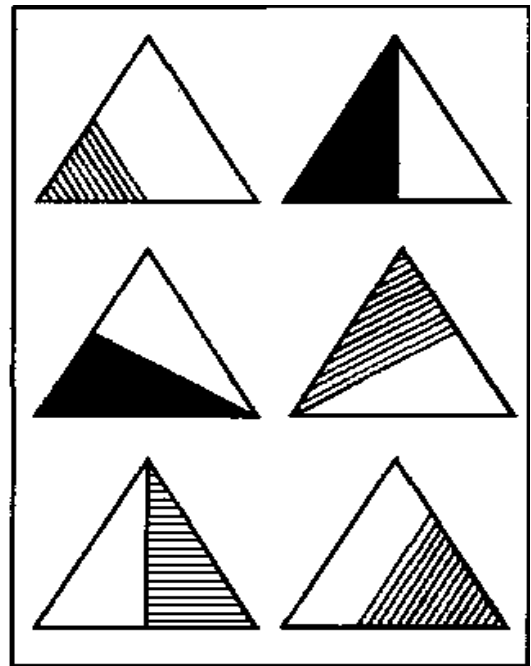
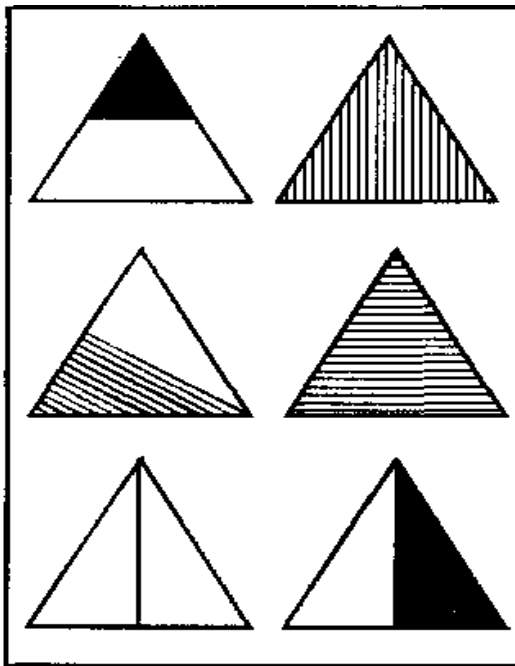
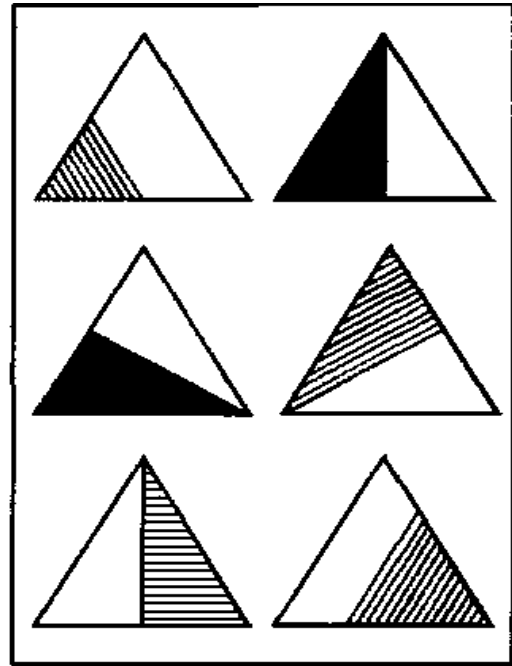
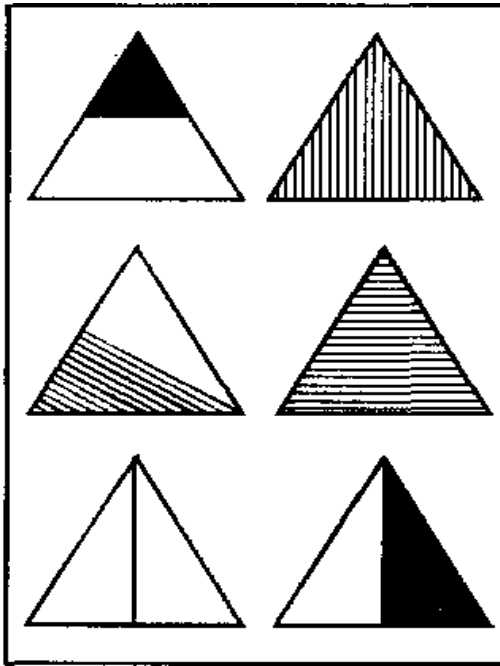
Вправа 36.

Інструкція: розглянь протягом 10–15 секунд картинки, які логічно не пов'язані між собою, запам'ятай і відтвори їх по пам'яті (рис.6).

Вправа 37.

Інструкція: розглянь протягом 10–15 секунд трикутники, які по-різному заштриховані. Після перегляду матриці (№2), на якій зображено 24 трикутники, потрібно відшукати шість побачених трикутників (рис. 7).

Вправа 38.

Інструкція: розглянь та запам'ятай (протягом 5 сек.) ряд букв, відтвори їх по пам'яті на письмі.

Мовний матеріал:

А, И, П, В, Л, Д, У, Щ;

п, і, р, п, ц, о, и, д, х;

К, а, у, Ф, Я, О, л, щ, Н;

К, о, м, и, т, В, І, Й, з, х, б;

Наступна вправа пропонується з метою дослідження зорового контролю на графемному матеріалі.

Вправа 39.

Інструкція: розглянь текст за 3 хвилини та виправи помилки. (Для перевірки матеріал пропонується з помилками та без них).

Мовний матеріал:

Настила типлаосинь. Білябудинку росла, високаберза. Денбувсоничним і теплим. Вітертихенкоколихав лися на деревах.

Своє риднім жіночим оберегом в Україні завжди був веноч. І сьогодні, як і в давнену з раньогодитиенства кожна дивчина вчить виплитативиночки з квітів. Їх в Украбїніплии з різного зілявіж весни до пізньої осіні.

Наступні вправи спрямовані на обстеження слухових функцій: дослідження рівня сформованості слухової уваги, слухової пам'яті, слухового контролю.

Чергові вправи пропонуються з метою дослідження рівня сформованості: слухової уваги, словесно-логічного мислення, слухової пам'яті.

Вправа 40.

Інструкція: уважно послухай речення, коли прозвучить слово «сіно», треба плеснути у долоні.

Мовний матеріал:

Пройти ліворуч, за будинком розташоване велике поле на якому лежать стирти сіна. Дивовижно пахуче сіно, ми стелили на землю. На полях лежать покоси сіна. Заготовлено багато сіна на зиму.

Вправа 41.

Інструкція: послухай 10 пар слів, відтворити їх на письмі.

Мовний матеріал:

Лялька – гратися; курка – яйце; ножиці – різати; лоша – сани; книга – учитель; метелик – муха; щітка – зуби; машина – дорога; сніг – зима; корова – молоко.

Вправа 42.

Інструкція: послухай текст, виокреми речення, що не підходить за змістом.

Мовний матеріал:

До хвойних дерев належать сосна, ялина, смерека. Листя у них подібне до голок. Оля і Дмитрик каталися на санках. Таке листя називають хвоєю. Хвойні дерева всю зиму стоять зелені.

Під час навчання орфографічного письма особливе значення потрібно приділяти слуховому контролю. На наш погляд порушення слухового контролю призводить до значної кількості дизорфографічних помилок, тому метою наступної вправа є дослідження сформованості слухового контролю.

Вправа 43.

Інструкція: послухай текст, виправи слова, в яких чується помилка.

Мовний матеріал:

У неділю пополудні гдався Славко в шаду, бігаючи й галасуючи. Мати поклікала його до себе: Славцю! Може, ти б вившив що назавтра? Мамо! Сьогодні неділя. Хлопесь ждивовано глянув на маму і вимовив лисе одне слово: не хочу. Мозная вивчу уроки завтра.

Необхідною умовою для оволодіння орфографічно грамотним письмом є розвиток у школярів мисленневих процесів. Науковець Г. Гільбух наголошує на тому, що в учнів середньої ланки в нормі всі види мислення сформовані, крім логічного мислення, в основі якого лежить сформованість розвитку вмінь категоризації. Якщо дитина не оволодіває операцією категоризації, то логічне мислення страждає. Л. Яськова наголошує у своїх дослідженнях на тому, що несформованість логічного мислення призводить до того, що учні знають правил, але не вміють застосувати їх для вирішення орфографічної задачі, вони не бачать області їх призначення. Виявляються

труднощі й у переносі інтелектуальної навички на виконання орфографічних дій. Учні не можуть пояснити правильність обраного способу дій та отриманих результатів. Аналіз спеціальних джерел (В. Булохов, С. Бондаренко, Г. Граник) свідчить про те, що в процесі оволодіння грамотним письмом лежить сформованість алгоритмічного мислення, яке дозволяє пройти шлях до рішення орфографічної задачі завдяки умінням учнів оперувати індуктивними та дедуктивними методами мисленнєвих операцій. Індуктивний методом називають умовивід, у результаті якого на підставі знань про окремі об'єкти певного класу роблять загальний висновок, який стосується всіх об'єктів цього класу.

Дедуктивний умовивід дає змогу зрозуміти конкретний факт на основі загального положення. Умовивід — це форма мислення, в якій з одного боку чи кількох суджень виводять нове судження. Компонентами алгоритмічного мислення є: уміння створити задачу, розбити її на окремі логічні блоки та вирішити. Словесно-логічне мислення — це вид мислення, що здійснюється за допомогою логічних операцій із поняттями, що функціонує на базі мовних засобів і є найбільш пізнім етапом історичного й онтогенетичного розвитку мислення.

Аналізуючи зазначене вище, можна припустити, що в учнів середньої ланки з нормальним мовленнєвим розвитком усі види мислення сформовані, окрім логічного та лінгвістичного мислення. В учнів із ТПМ мисленнєва діяльність знижена. Тому наступним кроком є дослідження операційних компонентів мислення (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, класифікації), що забезпечують процес застосування орфографічного правила на письмі.

Кожна мисленнєва операція виконує певні функції. Операція аналізу здійснює поділ цілого на частини, елементи та полягає у вирізненні окремих його ознак. Синтез полягає у пошуку зв'язків між вирізненими елементами цілого. Аналіз і синтез є основними мисленнєвими операціями. Тому метою наступних вправ є дослідження: рівня сформованості операції аналізу,

синтезу, умінь узагальнювати та робити умовиводи до конкретного матеріалу, сформованості операції класифікації.

Вправа 44.

Інструкція: із розкиданих слів складіть речення.

Мовний матеріал:

1. Тому, вона, хто, дає, землі, відає, утричі.
2. Ласкаве, матки, дві, ссе, телятко.
3. Людської, думки, віддачі, для, нема.
4. Собака, і, беззубий, у, гурті, страшний

Вправа 45.

Інструкція: склади з окремих складів слова та склади з ними речення запиши їх.

Мовний матеріал:

ви	тво	роб	ниц							
				пе	ва	ре	жить			
мли	вий	вду					тий	ви	пра	цьо
			ма	тись	за	ду				

Операція узагальнення полягає в групуванні предметів і явищ за істотними ознаками, спільними для цих груп. Вона необхідна тоді, коли треба зробити висновок, дати визначення, вивести правило. Ця операція складна і є продовженням операції синтезу. Складність полягає в тому, що вона здійснює пошук не тільки істотних, а й спільних для кількох об'єктів ознак, виокремлення родових ознак і відділення їх від видових.

Вправа 46.

Інструкція: придумайте заголовок відповідно до почутого тексту.

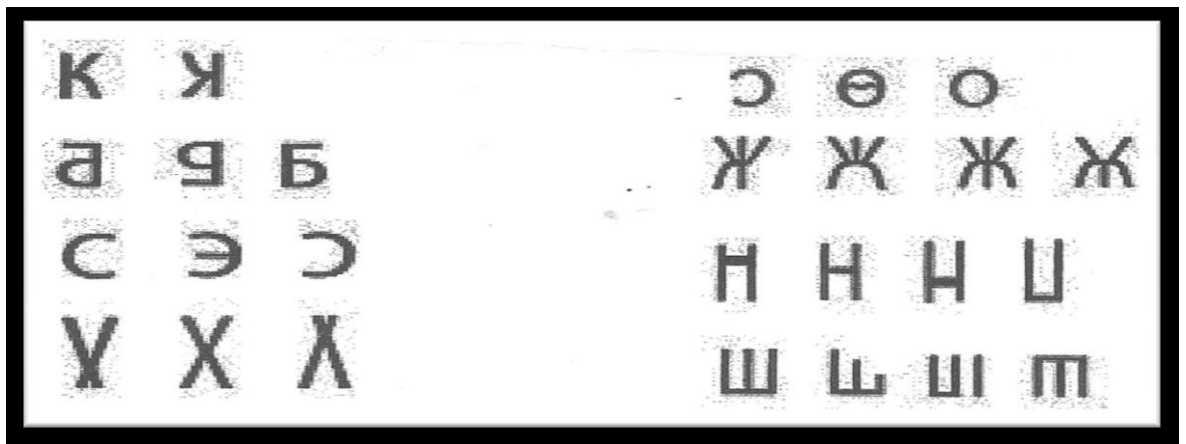
Мовний матеріал:

На величезному полі аеродрому було багато нових літаків. Художники приходять сюди, щоб продемонструвати свої вміння, таланти, надбання. Нам подобається подорожувати по різних країнах. У галереї ми змогли купити роботи відомих скульпторів.

Операція класифікації полягає в пошуку істотних і спільних ознак, елементів, зв'язків для певної групи об'єктів, створює основу для розподілу об'єктів на групи, підгрупи, класи.

Вправа 47.

Інструкція: розділи букви за ознаками на 3 групи. Чим схожі ці букви?

Дослідження психічних функцій та операцій, що запропоновані у методиці, дадуть нам змогу детально діагностувати та з'ясувати основні ланки порушень орфографічної навички.

Дослідження рівня сформованості теоретичних знань

До заключного блоку входить дослідження рівня теоретичних знань, які забезпечують формування орфографічних дій.

Аналіз наукової літератури щодо оволодіння орфографією Н. Алгазіна, Д. Богоявленський, С. Жуйков, М. Львов, М. Рождественський, Т. Рамзаєва свідчить про те, що основою формування орфографічної навички є засвоєння теоретичних мовних знань із фонетики, граматики, словотвору, орфографії, зокрема правил правопису, відповідних до них способів дій і лінгвістичних понять, якими учні оперують під час написання.

До зазначеного блоку увійшли вправи, спрямовані на констатацію вищезазначених знань відповідно до навчальних програм середньої школи.

Наступні вправи спрямовані на дослідження рівня усвідомлення фонетичних одиниць мови, морфемного складу слова, знань про граматичні категорії частин мови.

Вправа 48.

Інструкція: поясни, як ти розумієш, що таке: «звук», «голосний звук», «наголошений голосний», «склад», «наголошений склад», «приголосний звук», «глухий приголосний», «дзвінкий приголосний».

Вправа 49.

Інструкція: дай відповідь на питання «Які частини слова ти знаєш?», «Що таке закінчення, основа, корінь слова, префікс, суфікс?», «Які слова називають спільнокореневими?» тощо.

Вправа 50.

Інструкція: дай відповідь на питання «Які частини мови ти знаєш?», «Що таке іменник, прикметник, дієслово?», «На які питання відповідають ці частини мови?», «Що позначають?», «Якого роду бувають слова?», «Які відмінки ти знаєш?», «На які питання відповідають слова у цих відмінках?» тощо.

У кожному із запропонованих вправ нижче педагог пропонує учням пригадати та розказати правило.

Вправа 51.

Інструкція: коли можна писати велику літеру; ненаголошені голосні у корені слова.

Вправа 52.

Інструкція: дай визначення, що таке:

- глухі приголосний і дзвінкий приголосний [г] у корені слова;
- префікси *роз-*, *без-*, *з-(с-)*;
- частка *не* з дієсловами;
- апостроф після префіксів;
- префікси та прийменники.

Вправа 53.

Інструкція: дай визначення, що таке:

- префікси *при-*, *пре-*;
- суфікси *-ськ*, *-зьк*, *-цьк* у прикметниках;
- закінчення іменників жіноч. та чоловічого роду в орудному відмінку однини (*-ою*, *-ею*, *-єю*, *-ом*, *-ем*, *-єм*);
- буквосполучення *-ться*, *-шся* у дієсловах;
- ненаголошені [e], [u] в особових закінченнях дієслів;
- м'який знак у кінці слова.

Вправа 54.

Інструкція: дай визначення, що таке: синоніми, омоніми, аноніми, спільнокореневі слова?

також паралельно із дослідженням теоретичних знань ми перевіряємо вміння учнями виконувати орфографічні дії за правилами правопису. У вправах учням пропонують на свій розгляд різного роду завдання на вивчені правила. Наприклад: пояснити написання ненаголошеної голосної, і яким чином перевіряється правильність написаного. Виконання таких вправ дозволить з'ясувати рівень знань і способів здійснення орфографічних дій за правилом.

Отже вищезазначені вправи дадуть можливість визначити стан сформованості орфографічного письма в учнів з тяжкими порушеннями мовлення, та визначити причини появи дизорфографічних помилок.

РОЗДІЛ III

МЕТОДИКА КОРЕКЦІЇ ДИЗОРФОГРАФІЧНИХ ПОМИЛОК В УЧНІВ 5-6 КЛАСІВ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

3.1. Основні напрями корекційного навчання

У процесі корекційної роботи, нами були задіяні основні методичні прийоми, які відіграють значну роль у формуванні в учнів із ТПМ орфографічної навички а саме: аналіз, порівняння, заміна, виокремлення, класифікація, абстрагування, узагальнення, конструювання слів тощо. Їх використання не лише підвищить мотивацію школярів до виконання орфографічних вправ, але й уможливить забезпечення необхідної широти охоплення лексичного матеріалу за рахунок багаторазового проведення однотипних навчальних орфографічних дій на різноманітному практичному матеріалі. Також застосовувався прийом «наочне моделювання», що дозволить педагогу постійно фіксувати увагу учнів на двобічному характері морфем (форма — значення). Застосування символічної аналогії спростить і прискорить процес запам'ятовування та свідомого засвоєння учнями з ТПМ лінгвістичного матеріалу а саме: бачити головне, систематизувати отримані знання). За допомогою методу наочного моделювання вирішувалися завдання звукового, морфемного аналізу, розвиток навичок словотворення.

Підґрунтям методики корекції дизорфографічних помилок був принцип корекційної спрямованості. Методику розроблено з позицій психолінгвістичного підходу, що передбачає формування недостатньо сформованих структурних компонентів орфографічної навички і мовних структур шляхом розвитку психологічних механізмів, що їх зумовлюють. Через те, що оволодіння нормами орфографії можливе лише при відповідному рівні розвитку лінгвістичного мислення — здійсненні розумових операцій (порівняння, узагальнення, класифікації та абстрагування, аналізу та синтезу на мовному матеріалі), розгляд сформованості зазначених операцій є складовою частиною завдань.

Методика роботи з формування орфографічної навички в учнів із ТПМ, що навчаються у 5-6 класах спирається на раціональне використання структурних зв'язків і відношень між мовними системами й орфографією, що передбачає поетапну навчальну діяльність школярів, спрямовану на розгорнуте виконання розумових операцій і автоматизації орфографічних умінь, що є складовою орфографічної навички.

Корекційна робота будувалася з урахуванням психологічних закономірностей, які забезпечують процес формування зазначеної навички. Учні, які навчаються в 5-6 класах мають на усвідомленому рівні володіти узагальненнями (фонематичними, морфологічними, лексичними та синтаксичними), а також виконувати мовні дії й операції, що складають необхідну основу для досконалого оволодіння морфологічним принципом письма.

Відповідно до напрямів методики нами було підібрано основні напрями навчання, які передбачають організацію послідовної діяльності учнів із формування розумових операцій із морфемами (порівняння слів за звучанням і значення, встановлення значення морфеми, морфологічний аналіз тощо).

1. Перший напрям включає формування фонологічної ланки орфографічної навички:

- спрямованість уваги на звукове оформлення мовлення, що відбувається у процесі порівняння звучання та значення. Вправи на розвиток уваги до формальних одиниць мови, контроль за звуковим оформленням мовлення;

- формування фонемних парадигм (орфографічної пильності) у процесі спостереження дитини за звуковим складом слів, у яких та сама фонема знаходиться в сильній і слабкій позиціях.

2. Другий напрям включає формування морфологічної ланки орфографічної навички, що включає:

- спрямованість уваги на граматичне оформлення мовлення, що відбувається на основі порівняння слів за значенням і семантикою, похідних і

твірних слів;

- формування операцій морфологічного аналізу, що відбувається на матеріалі спочатку добре засвоєних морфем, а після цього – на незасвоєних, порівняння їх за звучанням і виділення спільної морфеми, формування навичок словотворчого, лексичного аналізу; формування орфографічної пильності шляхом поетапності; актуалізація правила на конкретну орфограму; вміння приймати рішення; виправлення помилки (здійснити самоконтроль).

Зазначені напрями спрямовані на подолання дизорфографічних помилок в учнів зазначеної категорії шляхом формування складових орфографічної навички, що лежать в основі опанування морфологічного принципу письма.

3.2 Методика подолання дизорфографічних помилок в учнів 5-6 класів з тяжкими порушеннями мовлення

Навчання *на першому етапі* проводилось з опорою на слуховий аналізатор, розвиток слухової уваги, пам'яті, контролю із використанням різноманітних прийомів наочного моделювання. *На другому етапі* зміст навчання вдосконалювався за рахунок поступового усунення слухової опори та спрямування уваги на зоровий аналізатор, розвиток зорових функцій (уваги, пам'яті, зорового контролю). *На третьому етапі* закріплювалися та вдосконалювалися орфографічні вміння на основі комбінування зорового та слухового аналізаторів шляхом самоконтролю.

Корекційне навчання ми розпочинали із формування фонологічної ланки орфографічної навички, адже оволодіння морфологічним принципом письма відбувається лише за умов достатнього рівня сформованості фонологічного компоненту лінгвістичної компетентності, що є підґрунтям для повноцінного розвитку фонематичних процесів, слухової уваги та самоконтролю. Зазначені мовленнєві структури сприяють достатньому розвитку умінь помічати фонетичні та морфологічні чергування у словах, які

є невід'ємною частиною формування однієї зі складових орфографічної навички.

Метою зазначеного напрямку є формування в учнів із ТПМ уваги до фонематичних елементів мовлення, операції фонематичного аналізу, фонемних парадигм. Першим етапом цього напрямку є формування спрямованості уваги на *звукове оформлення мовлення*, що є однією з основних умов формування грамотного написання.

Провідним завданням початкового етапу корекційного навчання було формуванням в учнів уваги до фонетичних елементів мовлення, що відповідає першій складовій орфографічної навички (орфографічній пильності). У процесі шкільного навчання зазначена навичка формується в результаті багаторазових повторювань та усвідомлення простих умінь, а саме: фонематичного та складового аналізу, виокремлення морфемного складу слова на основі граматичних знань, виділення зі слова орфограми тощо. Автоматизація простих дій і умінь, що лежать в основі орфографічної навички, відбувається під час виконання різних видів вправ з опорою на слуховий, зоровий та мовно-руховий аналізатори. Матеріал для таких завдань добирався зі спеціально допущеними помилками.

Пропонуємо розглянути комплекс завдань, спрямованих на покращення писемної продукції школярів із ТПМ.

Метою запропонованого завдання (1) є формування в учнів слухового контролю над звуковим оформленням мовлення. Матеріалом для завдання слугували слова-пароніми та римовані тексти.

Завдання 1.

Інструкція: послухай уважно римований вірш та оціни його правильністю.

Мовний матеріал:

У зеленому лісочку
Під мережаним листочком
Червоніє невеличка

Спіла ягідка синичка (суничка).

(М. Таран)

***

Запалали в чистім полі
 Гарні квіти, всі червоні –
 То палає влітку так
 Польовий червоний рак (мак).

(М. Таран)

У дослідженнях Р. Лалаєвої, В. Орфінської, Є. Соботович та ін. процес формування фонематичного аналізу відбувається на підґрунті достатньо сформованого морфологічного аналізу, що засвоюється на практичному рівні набагато раніше, ніж фонематичний. Це пов'язано з тим, що морфеми, на відміну від фонем, завжди несуть у собі певне значення.

Спрямованість уваги учнів на фонетичне оформлення морфеми дає можливість усвідомити мотивоване значення морфологічних елементів і є першим кроком до розуміння лексичного значення конкретного мовного елемента. Корекційна робота, спрямована на формування фонематичного аналізу, проводилася нами за методикою Е. Данілавічюте, що представлена у її наукових доробках. Також робота проводилась із виокремлення спільного звучання в словах з урахуванням сильної та слабкої позиції звуків залежно від способу їх творення: голосного звука на початку слова (наголошеної та ненаголошеної позиції); приголосного звука на початку слова та в середині (шиплячих, губних та ін.). Завдання проводилися з опорою на слухове сприймання і власне промовляння.

Другий етап корекційного навчання розпочинався із *формування фонемних парадигм*, які є важливою складовою орфографічної навички і відіграють специфічну роль в умінні помічати у мовленні різні варіанти звучання однієї й тієї ж фонемі. Це, в свою чергу, є підґрунтям для розвитку першої складової орфографічної навички – орфографічної пильності, за допомогою якої учні швидко знаходять у тексті слова з орфограмами.

Уміння помічати фонетичні чергування тісно пов'язане зі сформованістю слухового сприймання, слухової уваги, слухової пам'яті. Крім цього, в учнів має бути сформований морфологічний аналіз, фонетичний аналіз, достатній обсяг словникового запасу, уміння усвідомлено оперувати як звуковим, так і морфологічним складом слова.

За дослідженнями науковців, орфографічна пильність є досить складним психологічним утворенням, що потребує розвитку всіх складових мовної системи. Корекційна робота у цьому напрямі буде ефективною, якщо проводити її після завершення формування усіх структурних компонентів ОН – на заключному етапі експерименту.

В основі морфологічного принципу письма лежить однакове написання морфеми, незалежно від тих фонетичних умов, у яких вони знаходяться. Отже, слід сформулювати в учнів уявлення про те, що орфографічна і орфоепічна вимови можуть на письмі не співпадати. Учні пропонують послухати текст зі словами-паронімами, в яких зміна одного звука (букви) призводять до зміни значення всього слова. Формування пильності до орфограм ми розпочинаємо з розвитку слухової уваги, школярі встановлюють різницю у семантиці слова-пароніма, а також визначають, за рахунок чого змінився смисл слова, що спонукає до зміни, а також яку букву слід писати в кожному з цих слів.

Завдання 2.

Інструкція: послухай текст і виправ помилки.

Мовний матеріал:

1. Продавиць розповів про привила й умови ефиктного використання кухонного комбайну.
2. Ця зимельна діляниця була пиридана для обробки.
3. Порядок утвориння виборного округу везначається законами про вибори до відповідних органів.

Завдання 2 (а)

Інструкція: послухай слова, поясни значення поданих співзвучних слів-паронімів.

Мовний матеріал:

Авторитарний – авторитетний, адресант – адресат, збірна – збірник – зібрання.

Метою наступних завдань 3, 3(а), 3(б) є формування умінь розрізняти варіанти орфографічного та орфоепічного звучання фонем. Один із прийомів роботи на цьому етапі пов'язаний зі створенням конфліктної ситуації між звучанням фонем. Учні мають побачити різницю у звучанні тієї самої фонемі в наголошеній і ненаголошеній позиціях.

Завдання 3.

Інструкція: послухай уважно слова та скажи, чи правильно вони звучать.

Мовний матеріал:

Блезенько (близенько), осилитися (оселитися), хвелюватися (хвилюватися), опенитися (опинитися), грибелька (гребелька), розпетати (розпитати), ривти (ревти), тремати (тримати), зшевати (зшивати), далечінь (далечінь).

Завдання 3 (а).

Інструкція: прочитай речення, встав пропущені літери, поясни правопис слів.

Мовний матеріал:

Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за гор...зонту верхи в...л...т...нського нагромадж...ння хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її здавався жовтим. В...личні, німі, зловісні бл...скавиці горобиної ночі палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. І все це одб...валося в воді, і здавалося, що ми стояли не на з...млі, що ріки немає, а є міжхмарний темний простір, і ми, розгубл...ні в ньому, мал...нькі, як річні

піщинки. Небо було надзвичайне. Природа була ніби в змові з подіями і поп...р...джала нас своїми грізними знаками.

Завдання 3 (б).

Інструкція: спиши слова, встав пропущені літери.

Мовний матеріал:

Розд...влятися, т...хнічний, гал...рея, пробл...матичний, кр...вавий, стр...міти, заб...рати, невм...рущий, завм...рати, т...рплячий, прод...ш...вити, мат...мат...ка, усвідомл...ний, зб...р...гти, кр...тичний, б...р...жливий, нем...лосердний, пов...ртатися, ущ...мити, неприм...ренний, справ...дливий, м...нулий, тр...мтіти, дзв...нить, ос...литися, зв...чайний, гр...міти, дж...р...ло, вс...р...дині, в...селка, ш...л...стіти, принц...повий.

Після того, як школярі навчаться помічати різні варіанти звучання тієї самої фонемі, слід продемонструвати їм алгоритм послідовних дій для формування уміння знаходити найбільш точний варіант букви. Алгоритм складається з таких послідовних дій: 1) порівняти наголошену і ненаголошену позиції звуку; 2) якщо вони не співпадають, дібрати споріднені слова; 3) пригадати слова, в яких цей звук знаходиться у наголошеній позиції; 4) написати букву, що відповідає саме цьому звуку. Провідне місце у виконанні цих завдань займає слуховий аналізатор.

Завдання 4.

Інструкція: прослухай слова та визнач, який сумнівний голосний у словах знаходиться в наголошеній і ненаголошеній позиції; визнач, в якому із цих слів звучання може змінюватися, а в якому – ні.

Мовний матеріал:

Бігла кізка по містку,
Збила куряву густу.
Тут листочок, там листочок
Схопить, вхопить і навскач.
Он яка рогата, бач!

(А. Малишко)

Завдання 5.

Інструкція: уважно послухай речення та визнач, який звук ми чуємо у наголошеній позиції.

Мовний матеріал:

Вилучення з природного середовища, винищення тварин, занесених до Червоної книги, а також руйнування місць їхнього існування, в Україні карається законом.

Метою наступного завдання є формування уміння самостійно помічати сумнівні голосні, добирати спільнокореневі слова, виокремлювати букву, яку потрібно написати на місці сумнівного голосного.

Завдання 6.

Інструкція: запиши словосполучення, вставляючи потрібні літери.

Мовний матеріал:

Ґрунтова з...мля, найглибше оз...ро, довгокоса в...рба, з...лене д...рево, об...режно переходити, в...селий гурт, молодша с...стра.

Вище запропоновані завдання дозволять об'єднати в одне ціле дії з мовними знаками, володіння теоретичними знаннями, уміння ними користуватися, що є однією зі складових орфографічної навички, а саме здійснення поетапності виконання орфографічних дій.

Другий напрям включає формування морфологічної ланки орфографічної навички, до якого входять два етапи:

- формування спрямованості уваги на граматичне та морфологічне оформлення мови;
- формування морфологічного і словотворчого аналізу та чітких диференційованих значень парадигматичних граматичних морфем.

Розглянемо перший етап формування усвідомленого орієнтування на морфему як мовну одиницю. У процесі реалізації зазначеного напряму в учнів мають бути сформовані уміння: а) здійснювати порівняння словоформ за звучанням і значенням, тобто здатність виокремлювати морфемі із складу слова, що мають власне значення; б) встановлювати певне значення морфемі

(що допоможе спрямувати увагу на морфологічний склад слова, свідомо конструювати слова).

Метою наступних завдань є формування в учнів уміння здійснювати семантичний аналіз, визначати значення морфеми, виділяти утворювальні морфеми, класифікувати слова за спільністю значень (кореня, префіксу, суфіксу). Робота з формування в учнів усвідомленого орієнтування на морфему як мовну одиницю можна здійснювати на матеріалі:

а) суфіксів різної семантики (зменшувально-пестливих: -ечок-, -очок-, -ечк(а), -очк(а), -к(а, о), -еньк(а, о), -оньк(а), -інк(а), -атк(о); недорослості: -ен(я), -ат(а), -ят(а); одиничності: -инк(а));

б) префіксів (с-, з-, роз-, без-);

в) закінчень іменників, прикметників і дієслів (форми однини та множини; числа іменників і дієслів; відмінкові форми та їх основні закінчення; родові закінчення прикметників і дієслів).

Мовленнєвий матеріал у методиці використовувався у завданнях з метою порівняння двох речень, які містять корелюючі слова (словоформи), що пропонують спочатку попарно, а потім врозкид. Цими завданнями ми намагалися звернути увагу учнів на зміни значення слова, що викликані різним граматичним оформленням. З метою підвищення концентрації уваги школярів до граматичного оформлення мовленнєвого матеріалу завдання пропонувалися у віршованій формі.

Завдання 7.

Інструкція: прочитай вірш, закінчи його за допомогою слів-підказок.

Мовний матеріал:

Йшов Іванко у ... (лісок),
Відшукав він там... (грибок):
«Та який маслюк хороший,
Покладу його я в ...(кошик)!»

(О. Полій)

Подальша корекційна робота будувалася з урахуванням посилення уваги учнів до зміни значення слова. Основною метою є формування умінь в школярів визначати значення конкретної словоформи серед конфліктних.

Завдання 8.

Інструкція: прочитай текст, встав пропущені слова, використовуючи назви картинок.

Мовний матеріал:

У лісі під кущем сидів великий...(заєць). Під великим зеленим кущем сиділи маленькі...(зайчики). На дереві сиділа велика...(сова). У дуплах сплять маленькі...(совенятка).

Завдання 8 (а).

Інструкція: спиши текст, встав пропущені слова, використовуючи назви картинок.

Мовний матеріал:

На столі лежала...(книжка). У сумці було багато...(книжок). На дошці лежав ... (олівець). Мама купила коробку кольорових... (олівців).

Наступні завдання дещо ускладнюються за рахунок збільшення обсягу уваги. Матеріалом до них слугували пари твірних і похідних слів.

Завдання 9.

Інструкція: прочитай словосполучення, склади з ними речення, запиши їх.

Мовний матеріал:

Маленьке лисенятко, дивовижна білочка, голодний собака, сіреньке вовчєня, хитрий лис, галаслива сорока, чорноока білка.

Наступне завдання дозволить створити умови для максимального спрямування уваги учнів на морфологічний склад слова, його граматичне оформлення, що сприяє розумінню диференційованого значення похідних і твірних слів, їхніх граматичних форм.

Завдання 10.

Інструкція: прочитай речення, виправ помилки.

Мовний матеріал:

Марія дарує квіти (мати). Собака від спеки заховався у (тіні). В Україні двадцять п'ять (області). Учні дали багато правильних (відповіді). Туристи здійснили подорож по всіх (області). Переможців нагородили (медалі). Великі міста є у всіх (області).

Ще одним із прийомів корекційної роботи є спрямування уваги на морфологічне і граматичне оформлення мови.

Завдання 11.

Інструкція: прочитай слова, склади з ними речення, запиши.

Мовний матеріал:

Велосипед, велосипедом, на велосипеді; скарбниця, скарбницею, скарбниці, прірва, прірвою, прірві, дзвінко, дзвінком, дзвінкою.

Для того, щоб учні на достатньому рівні володіли конструюванням речень, у них мають бути сформовані уміння користуватися в усному мовленні словозміною слів. Саме тому корекційна робота була спрямована на акцентування уваги на різному граматичному оформленні речень, що мають один і той самий лексичний склад.

Завдання 12.

Інструкція: прочитай речення, дай відповідь на запитання.

Мовний матеріал:

Природа – чудодійне джерело, яке живить людину. (Що живить людину? Яке джерело?)

Наступний ряд завдань спрямований на формування контролю над умінням утворювати формотворчі морфеми. Необхідність таких завдань зумовлено тим, що контроль є одним із засобів розвитку уваги, які, у свою чергу, забезпечують розвиток дії, пов'язаної з оперуванням морфологічними елементами мови. Основною метою завдання є розвиток контролю та самоконтролю в учнів способом використання у мовленні морфологічних одиниць.

Із досліджень українських лінгвістів А. Загнітко, Л. Медведєва, І. Милославського та ін. відомо, що в українській мові існує два основних види морфем: словотворчі, за допомогою яких здійснюється формотворчі, що утворюють різноманітні граматичні форми одного й того самого слова.

Різнманітними є не тільки функції морфем, але і сфера їхнього вживання у власному мовленні. Засвоєння словотворчих морфем відбувається в процесі оволодіння учнями лексичною стороною мовлення, а формотворчих – його граматичною будовою. У зв'язку з цим у корекційному навчанні ми виокремлюємо два напрями. Спочатку проводиться робота з формування контролю на матеріалі словотворчих морфем, а після цього – формотворчих морфем. До формування контролю словотворчих морфем входить формування спрямованості слухової уваги учнів до використання словотворчих морфем.

Метою наступного завдання є формування уваги до морфологічного оформлення мовлення шляхом порівняння двох слів, які відрізняються між собою однієї морфемою, наприклад, суфіксом (дірка – дірочка, їжак – їжаченя тощо).

Завдання 13.

Інструкція: добери слова до похідного, твірного слова, запиши їх.

Мовний матеріал:

Сад, горіх, зелень, школа, лис; солом'яний, зимувати, весняний, маринований, козеня.

Завдання (14) подається з метою формування контролю за морфологічним оформленням слів у словосполученні та реченні. Важливість цього етапу полягає у тому, що нам потрібно організувати контроль учнів не тільки за відповідністю порівняння слів, але і за дотриманням відповідності значення словосполучення (речення) до морфологічного оформлення.

Завдання 14.

Інструкція: уважно прочитай текст, виправ помилки.

Мовний матеріал:

Був літній день. На делеві сидіва птаска. Вона голосвно співава. На другому дереві сидів горобці, вони дзобали крихити із годівниці і весело щебедали.

Наступне завдання подається з метою формування вміння оцінювати правильність висловлювань у запропонованих учителем завданнях, в яких припускаються смислові помилки, пов'язані з неправильним використанням окремих звуків у морфемах. Таке завдання виконується спочатку з опорою на наочність, а після цього – без неї.

Завдання 15.

Інструкція: уважно прочитай текст, визнач, яке речення не підходить по змісту.

Мовний матеріал:

Про море

Третій день штормить море. Ще недавно таке ніжне й блакитне, воно було тепле й похмуре з білими баранцями на гребнях розгойданих хвиль. Зима була похмурою, холодні вітри пронизували аж до душі маленької тендітної дівчинки. Хвиля за хвилею з шаленою люттю налітали на берег.

(П. Бабанський)

Формування контролю за вживанням формотворчих морфем відбувається за аналогічною схемою, проте має певну специфіку. Так, на першому і другому етапах для формування спрямованості уваги і контролю за використанням морфем, що виражають категорію числа, виду, роду, учнями із ТПМ використовується порівняння двох корелюючих словоформ. Наприклад: вікно – вікна, вухо – вуха, писати – написав.

Формування контролю за використанням відмінкових закінчень здійснюється за іншою схемою, що зумовлено: а) ширшою парадигмою відмінкових закінчень порівняно з морфемами інших граматичних категорій; б) неможливістю здійснення контролю за використанням відмінкових закінчень поза словосполученням або реченням.

Перший напрям включає розвиток уваги учнів за використанням відмінкових закінчень. На відміну від попередніх завдань на цьому етапі ми акцентуємо увагу на граматичному оформленні слів, що відбувається не за допомогою порівняння двох корелюючих слів або словоформ, а шляхом доповнення учнями словосполучень або речень.

Метою завдання (16) є акцентування увагу учнів на доборі потрібної парадигми прикметників, іменників I, II, III, IV відміни.

Завдання 16.

Інструкція: уважно прочитай, доповни речення словом, спираючись на власний досвід.

Мовний матеріал:

Діти раділи своїй ... Олег побачив гарну ... Ручка лежала під... Мама працює на... У небі пролетіла зграя... У нашій країні багато... Діти зраділи новим... На свято Восьмого березня дарують квіти всім... Одарка годує... На птахофермі розводять... Сергій надів... Андрійко зробив подарунок своїми... Літак пролетів високо над... Весною з'являються бруньки на ... Акробати вміють ходити по... .

Завдання 17.

Інструкція: доповни речення словом у потрібній формі.

Мовний матеріал:

Дівчинка вийшла з... Мар'янка купила квіти... Літак летів над... Вже давно не було... У нашій області безліч... На святі було багато... Після дзвоника учні розійшлись по... Гарні оцінки поставили всім... Молотком забивають... Сашко на канікулах знайшов нових... Вітер віє над... У Олени батьки працюють... Дорослі прийшли на свято зі своїми... Діти в зоопарку каталися на...

Завдання 18.

Інструкція: уважно прочитай речення, закінчи думку.

Мовний матеріал:

Андрійко насипав корму... . Дівчинка годує... . Наш кіт товаришує з сусідським... У нашої кішки четверо... Сергій налив води... . Хлопці покликали... Андрійко грався з .... Красиві банти на ...

Завдання 19.

Інструкція: уважно прочитай речення, допиши слова.

Мовний матеріал:

У мене є старш___ брат. Сусідн___ будинок пофарбували у білий колір. Сашко зрадів перш___ снігу. Діти зняли верхн___ одяг. Ми у лісі побачили дик___ кабана. Олег малював зелен___ олівцем. Діти зустрілися з давн___ знайомим. Наш клас знаходиться на друг___ поверсі. У дворі росте велик___ береза. Діти не знайшли материн___ хустки. Маша живе у велик___ родині. Петрик писав на уроці нов___ ручкою. Брат Сашка навчається у молодш___ школі. Яскраво світить веснян___ сонце. Давно не було яскрав___ сонця. Всі люди радіють зимов___ святу. Діти побачили велик___ озеро. Людина з добр___ серцем. На нічн___ небі блищали зірки. Прилетіли перелітн___ птахи. Оленка зраділа смачн___ цукеркам. Андрій знайшов нов___ друзів. В нашому саду ростуть фруктов___ дерева. Сашко отримав табель з гарн___ оцінками. Місто стоїть на висок___ пагорбах.

Організація контролю за використанням відмінкових закінчень у результаті порівняння правильного і неправильного варіантів використання морфеми проводиться у два етапи. На *першому* етапі застосовується вправа з двох частин. У підготовчій частині учитель просить учнів доповнити висловлювання та фіксує їхню увагу на правильно названій словоформі доданого слова. Таким чином формується еталон (правильний варіант) відповіді, з яким порівнюватимуться словоформи, що називаються педагогом в основній частині вправи. В ній учитель повторює висловлювання, що подається учню в підготовчій частині, проте вже в повному обсязі. При цьому він свідомо вживає останнє слово неправильно і пропонує дитині оцінити точність такого вислову. Для того, щоб уникнути випадкових

відповідей, у вправі використовується конфліктне речення без будь-яких помилок у граматичному оформленні.

Закріплення контролю та формування самоконтролю за використанням у мовленні словотворчих і граматичних морфем здійснюється на основі оцінки дитиною морфологічного оформлення висловлювань учителя, ровесників або власних.

Другий етап включає формування морфемного аналізу, що спонукає до правильного оволодіння системою словотворення та словозміни, і лежить в основі опанування морфологічним принципом письма. Проведення діагностичного експерименту засвідчує те, що в учнів із ТПМ зазначений аналіз є недостатньо сформованим. В основі морфемного аналізу лежать вміння визначати позицію морфеми в слові, тобто знаходити спільну морфему, тому метою наступного завдання є формування вміння знаходити певну морфему.

Завдання 20.

Інструкція: прочитай визнач, які слова містять спільну морфему.

Мовний матеріал:

Наприклад: привезли – принесли, відплили – відійшли.

Наступні завдання поступово ускладнюються, що передбачає диференціацію схожих морфем, які знаходяться у кінці та в середині слова.

Завдання 21.

Інструкція: уважно прочитай слова та визнач морфеми, поясни місце їх знаходження.

Мовний матеріал:

Листок, місток, дзвінок, дубок, садок, зелененький, червоненький, жовтенський, гарненька, солоденька.

Метою наступного завдання є формування вміння знаходити спільну морфему, що передбачає перехід учнів від фонологічних до морфонологічних узагальнень.

Завдання 21 (а).

Інструкція: прочитай слова вголос, назви спільні суфікси.

Мовний матеріал:

Сестричка, паляничка, криничка, лисичка, поличка, водичка, кришечка, лялечка, чашечка, літечко.

Черговим напрямом методики корекції є формування в учнів навичок словотворчого аналізу, який розпочинається з виокремлення утвореної морфеми.

Завдання 22.

Інструкція: випиши з віршів спільнокореневі слова парами, підкресли слово, від якого утворилось інше.

Мовний матеріал:

Не зву тебе журавель,
Щоб ти не журився,
А зву тебе веселиком,
Щоб ти веселився.

(О. Пчілка)

***

Жовтий жовтень у жовтій одежі
Вже блукає у жовтій журбі.
Жовтий жовтень несе листопаду
Золоті журавлині ключі.

(В. Іванчук)

У формуванні словотворчого аналізу особлива увага приділяється умінням виконувати зазначений аналіз похідних слів.

Завдання 22 (а).

Інструкція: прочитай, назви твірні слова, з яких утворились похідні.

Мовний матеріал:

Перейти, пересолити, перенести, доробити, дочитати.

У методиці формування різних видів мовного аналізу ми взяли до уваги вміння здійснювати диференціацію звукової, складової і морфемної структури слова.

Під час корекційного навчання проводилось спеціально розроблені порівняльні завдання, в яких слово слугувало матеріалом для різних видів мовного аналізу. На початковому етапі слово розчленовувалося на букви, потім на склади, а на завершальному етапі – на морфеми. При цьому основну увагу учнів із ТПМ було спрямовано на усвідомлення того, що елементи, які виділяються в слові, мають різне функціональне призначення:

- букви необхідні для переведення звукової оболонки слова в писемну форму;
- склади виділяються в слові для того, щоб учні опанували дію переносу;
- морфеми потрібні для оволодіння орфографічними правилами.

На нашу думку, великого значення набуває розуміння функціонального призначення структурних елементів слова та практичних цілей різних видів мовного аналізу, що було важливим, адже сприяло підвищенню рівня усвідомленості виконуваних учнями аналітичних навчальних дій.

У процесі навчання орфографії учителям варто використовувати різноманітні опорні схеми та алгоритми, що містять головні теоретичні відомості та факти, які об'єднуються у систему орфографічних понять. Слід подавати їх учням у сконцентрованому вигляді, що сприятиме активному розвитку зорової, слухової та моторної пам'яті. Це покращить учням їх розумову діяльність, сприятиме швидшому засвоєнню теоретичного матеріалу та вказуватиме шлях до практичного його застосування. Робота за схемами дає змогу забезпечити стислий виклад і зображення основних положень нового навчального матеріалу, чітко визначення основних його ідей, допомагає школярам зорієнтуватися у процесі самостійного вивчення окремих тем.

Для ефективного засвоєння орфографічного правила ми обрали тему «Правопис м'якого знака», організували роботу послідовно, за етапами, кожен із яких є системою завдань, спрямованих на формування необхідних умінь.

Формування умінь розв'язувати *орфографічні задачі* є одним із основних етапів методики корекції. До зазначеного етапу входять завдання з опорою на зоровий, слуховий та орфографічний контроль за орфограмою. Зазначений напрям поділяється на два етапи.

I. Послідовність розв'язання орфографічних дій: ознайомлення та запам'ятовування правила точного виконання алгоритму; актуалізація правила на певну орфограму; морфемний аналіз слова; використання необхідного лексичного та морфологічного матеріалу щодо правила.

II. Застосування вивченого правила в кожній конкретній орфографічній ситуації: прийняття рішення, виправлення помилки.

До першого етапу входять завдання, спрямовані на зорову увагу. Ми формуємо уміння з опорою на зорову увагу та зоровий контроль слів із м'яким знаком.

Завдання 23.

Інструкція: спиши текст, підкресли слова з м'яким знаком.

Мовний матеріал:

Мідь, гість, сталь, дядько, сьогодні, трьох, ткацький, військо, вузький, запорізький, різкий, боязкий, синій, ковзкий, плоский, пальці, маленька, сонце, тонюсінький, робить, робиться.

Завдання 24.

Інструкція: прочитай і визнач рядок, у якому в усіх словах на місці пропусків пишемо м'який знак.

Мовний матеріал:

Вузен..кий, брен..кіт, корист..ю, спал..ня, промін..чик.

Різ..бяр, с..міх, тонен..кий, багац..ко, на сосонц..і.

Нен..чин, пасивніс..ть, по-француз..ки, с..тільки.

Людс..кий, д..оготь, кіл..це, стан..те, юнац..тво, людскіс..ть.

Завдання 25.

Інструкція: послухай уважно слова і в одну колонку запиши слова з м'яким знаком, а в іншу – без нього.

Мовний матеріал:

Харків, французький, юнацтво, пасивність, секретар, ніч, дощ, кінчик, менший, гілля, селянство, палац.

Завдання 26.

Інструкція: спиши, підкресли слова з м'яким знаком.

Мовний матеріал:

Дзень-дзелень, цінь-цвірінь,
 День – деньок, тінь – плетінь.
 Хто ж добродій той маленький,
 Що зробив усе м'якеньким?

(Ж. Вовк-Черемуж)

До другого етапу входить прийняття рішення, виправлення помилки з опорою на зоровий і слуховий аналізатори.

Завдання 27.

Інструкція: спиши текст, встав, де потрібно, м'який знак та поясни правила написання.

Мовний матеріал:

Гриц... завбіл...шки із мізинец..., але справж...ній колядинец..
 Колядує, як годит...ся: «Коляд-коляд-коляд...ниця!» *(Д. Білоус)*. 2.
 Прийшлаосін... смутна, прийшла зима л...юта, а сосон...цібайдуже!
(ОленаПчїлка). 3. Низ...ко, низ...ко я зігнувс... і щенижче скинув шапку.
 Зайчик весело всміхнувс... і подав сірен...ку лапку *(О. Олесь)*. 4.
 Цілийміхгостин...цівнашій господин...ці*(Є. Гуцало)*.

Завдання 28.

Інструкція: запиши під диктовку слова словникового диктанту.

Мовний матеріал:

Інтер'єр, мільйон, модельєр, бар'єр, інтерв'ю, карбюратор, комп'ютер, кур'єр, кювет, круїз, павільйон, парашут, кар'єра, конвеєр, капсула, бюджет, брошура, більярд, медальйон, шиньйон, бюро, мільярд, кутюр'є, бюст, гіпюр, гравюра, сеньйор, прем'єра, компаньйон, дебют.

Наявність кількох варіантів написання спонукає учнів вдумуватися в значення того, що потрібно писати, а це, в свою чергу, сприяє мовленнєвому розвитку.

Завдання із теми правопису м'якого знака забезпечує поступовість формування знань, умінь полегшує засвоєння абстрактних фонетичних та орфографічних понять, сприяє розвитку чуття мови, орфографічної пильності, орфографічного контролю за написанням орфограм, активізує розумову діяльність учнів. Одночасно важливо розвивати слухову увагу.

Завдання 29.

Інструкція: послухай уважно і підними руку, коли почуєш слова із м'яким знаком.

Мовний матеріал:

Миттю, мідь, огненний, гість, вісь, адресований, олівець, сіль, пристань, тьохкати, сьомий, вересень, гілля, палець, сьогодні, мільйон, антропогенний.

Отже, орфографічна навичка спирається на сформованість цілого комплексу взаємообумовлених знань, умінь і дій. Тільки за таких умов учень може застосувати теоретичні знання для пояснення написання, тобто діяти усвідомлено. Для того, щоб орфографічна дія стала автоматизованою, учню потрібно не тільки запам'ятати, а й усвідомити способи автоматизації, одним із яких є свідомий контроль, що передбачає вміння свідомо користуватися автоматизованими операціями та контролювати їх. Усвідомлена автоматизація практичних дій призводить до формування навички, яка є заключним етапом засвоєння орфографії.

Запропонована методика корекційно-розвивального навчання з подолання дизорфографічних помилок в учнів із ТПМ підтвердила свою

ефективність у процесі формування структурних складових орфографічної навички.

Література

1. Ананьев Б. Г. Анализ трудностей в процес се овладению детьми чтение и письмом // Известия АПН РСФСР. – 1995.- Вып.70
2. Алгазина Н. Н. Формирование орфографических навыков: пособие для учителя / Надежда Николаевна Алгазина. – М.: Просвещение, 1987. – 159 с.
3. Богоявленский Д. Н. Психология усвоения орфографии / Дмитрий Николаевич Богоявленский. – М.: Просвещение, 1966. – 202 с.
4. Булохов В. Я. Орфографические ошибки и пути повышения грамотности / В. Я. Булохов // Нач. шк. – 1991. – № 1. – С. 9–11.
5. Граник Г. Г. Секреты орфографии / Г. Г. Граник, С. М. Бондаренко, Л. А. Концевая. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1994. – 221 с.
6. Елецкая О. В. Коррекция дизорфографии у учащихся 5-6 классов : метод.рекомендации и упражнения / О. В. Елецкая, Н. Ю. Горбачевская. – М.: Шк. Пресса, 2003. – 58 с.
7. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / Іван Іванович Ковалик. – Львів. 1958. – 78 с.
8. Ковалик І. І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення / Іван Іванович Ковалик // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3–11.
9. Лалаева Р. И. Выявление дизорфографии у младших школьников / Р. И. ЛалаеваИ. В. Прищепова. – СПб.: СпбГУПМ, 1999. – 36 с.
10. Лалаева Р. И. Диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников / Р. И. Лалаева, Л. В. Венедиктова. – СПб.: Союз, 2003. – 392 с.
11. Олійник І. С. Методика роботи з розвитку мови в V-VIII класах / Іван Степанович Олійник.— К.: Рад. школа, 1964. – 180 с.

12. Орфинская В. К. Принципы построения дифференциальной методики обучения алаликов на основе лингвистической классификации форм алалии / Вера Константиновна Орфинская // Развитие мышления и речи у аномальных детей: ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. – Л., 1963. – Вып. 256. – С. 67–81.
13. Синиця І. О. Психологія писемної мови учнів 5–8 класів / Іван Омелянович Синиця. – К.: Рад. шк., 1965. – 316 с.
14. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. – К., 1998. – 435 с.
15. Снарская С. М. Грамматический разбор: фонетический, морфемный, словообразовательный, морфологический / С. М. Снарская, Н. В. Соловьев. – СПб.: Норинт, 2005. – 192 с.
16. Соботович Е. Ф. Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции / Евгения Федоровна Соботович. – К.: Эксмо, 1995. –
17. Соботович Е. Ф. Формирование правильной речи у детей с моторной алалией: учеб. пособие / Евгения Федоровна Соботович. – К.: ИСИО, 1981. –
18. Спирина Л. Ф. Дифференцированный подход к проявлению нарушения письма и чтения в учащихся общеобразовательных школах / Л. Ф. Спирина, А. В. Ястребова // Дефектология. – 1988 – № 5. – С. 3–9.
19. Спирина Л. Ф. Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи (1-4 кл.) / Людмила Федоровна Спирина. – М.: Педагогика, 1980. – 192 с.
20. Ястребова А. В. Коррекция нарушений речи у учащихся общеобразовательной школы. – М.: Просвещение, 1984. с - 45.